

DNEVNIK LORENCA VIVALDE KOMANDANTA ITALIJANSKE DIVIZIJE „TAURINENSE“ (8. septembra do 28. novembra 1944)

Lorenzo Vivalda

The report of the Italian general Lorenzo Vivalda (1890-1945) written in the form of operation journal from 8 September to 28 November 1943 and kept in the family archive was published for the first time in 2001 in Italy, and republished in completed version in 2017. This edition version was also translated to our language which gives our readers the opportunity to learn firsthand about these dramatic events on the territory of Montenegro during the Second World War – from the authentic, objective and informative report of the Italian general Vivalda.

U vrijeme potpisivanja primirja između Saveznika, odnosno predstavnika antihitlerovske koalicije i italijanske vlade, koja je do tada bila članica Sila osovine, izazivača Drugog svjetskog rata, na tlu Crne Gore nalazile su se četiri italijanske divizije: Taurinense, Ferrara, Emilia i Venezia. Njima je u to vrijeme komandovao XIV armijski korpus italijanske vojske, na čijem se čelu nalazio general korpusa Erkole Ronkalja (Erocole Roncaglia).

Primirje je potpisano 3. a objavljeno 8. septembra 1943. godine. Po objavljivanju vijesti o primirju i italijanskom napuštanju Trojnog pakta, za italijanske jedinice u Crnoj Gori

nastupila je prava drama. Italijanska vlada pozvala je sve italijanske snage koje su se nalazile izvan teritorije Italije da se pridruže Saveznicima u borbi protiv Hitlera. Italijanski XIV korpus koji se nalazio u Crnoj Gori bio je potčinjen Komandi Armijske grupe „Istok“, sa sjedištem u Albaniji. Radio veze korpusa i italijanskih divizija u Crnoj Gori s domovinom odmah su prekinute, tako da su italijanske jedinice u velikoj mjeri bile prepuštene same sebi. Italijanska komanda „Istok“ pridružila se Njemcima, Komanda XIV korpusa se kolebala kome „carstvu“ da se prikloni pa su se divizije u Crnoj Gori različito ponašale. Kako je kapitulacija Italije bila očekivana, divizija Taurinense, stacionirana u Pljevljima, blagovremeno se povukla u rejon Nikšića i Danilovgrada, dok se divizija Ferrara nalazila u Podgorici i na Cetinju. Odmah po objavljivanju primirja ove dvije divizije izvršile su pokret prema moru, đe se već nalazila divizija Emilia. Taurinense i Emilia odlučile su da priđu saveznicima i da se suprotstave Njemcima. Divizija Ferrara prišla je Njemcima, dok je sa divizijom Venezia, stacioniranom u Beranama, veza bila prekinuta. Čekajući razvoj događaja, ova divizija održavala je veze s četnicima, ali se 10. oktobra ipak odlučila da priđe jedinicama NOVJ. Divizija Emilia stupila je u žestoku borbu protiv Njemaca pretrpjevši ogromne gubitke, mada je najveći dio njenog sastava uspio da se sa tri parobroda prebaci u domovinu. Divizija Taurinense sa 100 kamiona izvršila je pokret iz Danilovgrad, stigavši do Čeva. Nije mogla nastaviti put u pravcu Kotora jer su joj divizija Ferrara i njemačke trupe kod Čekanja presjekli odstupnicu, pa je preko Trešnjeva, Grahova i Crkvice pokušala da se prebaci do Risna, ali ni tamo nije uspjela da stigne jer su joj put presjekle njemačke trupe uz pomoć četnika. Na tom putu divizija Taurinense doživjela je pravu Golgotu. Pretrpjela je ogromne gubitke, tako da se spasilo jedva oko dvije hiljade ljudi, koji su se u Gornjem Polju kod Nikšića pridružili partizanima.

Izveštaj generala Lorenca Vivalde (1890-1945), pisan u obliku operacijskog dnevnika, po datumima, od 8. septembra do 28. novembra 1943. godine, objavljen je prvi put na italijanskom jeziku, mada s izvjesnim propustima, u knjizi Ferdinando Cordova, Clemente Gavagna, Mario Themelly: Le scelte di allora. I militari italiani in Montenegro dopo l'8 settembre (Milano, Franco Angeli, 2001). Potpuno izdanje štampano je u devetoj svesci edicije Quaderni di Camicia rossa u Firenci 2017. godine, odakle je sačinjen i prevod na naš jezik koji čitaocima pruža mogućnost da o tim dramatičnim događajima upoznaju iz prve ruke, iz autentičnog, objektivnog i informativnog izvještaja italijanskog generala Vivalde.

Uvodne napomene i redaktura **dr Radoje Pajović**

Dan 8. septembar

Predveče smo preko radija saznali vijest o sklapanju primirja između Italije i Ujedinjenih naroda¹.

Prikladno bi bilo odmah istaći da su ovu vijest sa zadovoljstvom prihvatili svi potčinjeni, oficiri i trupe. Za promišljenije oficire, koji su bili svjesni ozbiljnih nepoznanica sa kojima će se suočiti trupe na Balkanu, primirje je predstavljalo tužan i zavidan kraj jedne ludačke krvave avanture koji je legitimna italijanska vlada mogla da prihvati. Za vojsku, kao i za ponekog oficira, primirje je značilo prekid borbi i mogućnost povratka kući; ovakav mentalitet imaće značajan uticaj na sudbinu brojnih odreda.

¹ Prvo izdanje izvještaja generala Lorenca Vivalde nalazi se u Ferdinando Cordova, Clemente Gavagna, Mario Themelly (urednici), *Le scelte di allora. I militari italiani in Montenegro dopo l'8 settembre*, Franco Angeli, Milano, 2001, str. 124-140.

Komanda XIV armijskog korpusa sa kojom je uspostavljena telefonska veza saopštila je da nema posebnih naređenja, osim onoga da se treba pridržavati direktiva iz proglasa maršala Badolja (Badoglio).

Oko 18:30 časova izdao sam naredbu da se garnizon u Nikšiću stavi u stanje pripravnosti². Oko 21:00 pozvao je potpukovnik Tribukait, komandant puka 118. njemačke divizije raspoređenog u Šavniku, zainteresovan da sazna da li je divizija dobila uputstva u vezi sa budućim postupanjem. Dobio je odgovor da divizija nije dobila posebne smjernice. Potpukovnik Tribukait izrazio je želju da odnosi dviju divizija ne budu poremećeni.

Tokom noći pozvao me je potporučnik Primon, naš oficir za vezu kod prethodno pomenutog njemačkog puka, i u ime generala Kublera (Kübler), komandanta 118. njemačke divizije, upitao me da li sam raspoložen da sa divizijom pređem na stranu Njemaca³. Odgovorio sam da ću se pridržavati naređenja dobijenih od naših vrhovnih vlasti.

Dan 9. septembar

Tokom jutra nekoliko njemačkih manjih vozila je iz Šavnika došlo blizu Nikšića. Dočekala ih je rafalna artiljerijska paljba grupe „Aosta“⁴. Njemci su poslali jednog svog pregovarača koji

² 4. puk alpinaca kome su bila pridružena kola za prevoz 3. puka (kao i dva puka pod komandom generala Vivalde i više od 1.000 mazgi), tih dana se iz Šavnika premjestio i zauzeo položaje u dolini Zete nedaleko od Nikšića; 3. puk alpinaca, koji se ulogorio duž puta Vilusi – Grahovo, gravitirao je prema Boki Kotorskoj.

³ Njemačka divizija brojala je 16.000 ljudi. Ova jedinica bila je raspoređena na široj teritoriji između Crne Gore i Hercegovine i imala je baze u Prijepolju, Pljevljima, Žabljaku.

⁴ O ovom događaju Lučano Viaci (Luciano Viazzi) i Leo Tadija (Leo Taddia) kažu sljedeće: „Pucnji su bili usmjereni prema putu, a ne prema vozilima (...), očigledno je da se ne može govoriti o pravom oružanom sukobu,

je prenio da potpukovnik Tribukait u ime svog generala želi da prenese određena obavještenja komandi divizije. Odobren mu je ulazak u grad i otpraćen je u komandu. On je još jednom u ime generala Kublera upitao na koji način će se divizija nadalje ponašati. Ponovio sam da mi do tog trenutka nije stiglo nikakvo uputstvo osim napomene da se treba pridržavati proglasa generala Badolja, to jest da treba pružiti oružani potpor nasilju sa bilo čije strane, kao i da ću se pridržavati naređenja vrhovnih vlasti.

U međuvremenu je stigla i vijest da je njemački puk tokom noći krenuo iz Šavnika i da su neke motorizovane jedinice već došle blizu Nikšića. Preko potporučnika Pimona od mene je traženo sa se sastanem sa njemačkim generalom u rano poslijepodne. Susret je, na zahtjev Njemaca, zakazan u oblasti između Nikšića i zone do koje su njemačke trupe stigle. Njemački general se na sastanku nije pojavio. Potporučnik Pimon me je obavijestio da će ovaj svratiti do moje kancelarije u poslijepodnevnom časovima.

Bataljon „Ivrea“ je, postupajući po naređenjima koja sam izdao u ranim jutarnjim časovima, povukao četu raspoređenu u oblasti Javorka i premjestio se na južnu padinu Tovića. Bataljon se rasporedio u zoni kote 845, a i jedni i drugi su imali zadatak da blokiraju puteve iz Nikšića.

Po istim naređenjima komande Armijskog korpusa, zapovijedio sam da se jedan bataljon 3. puka alpinaca premjesti u oblast Trebinja kako bi sarađivao sa jedinicama VI armijskog korpusa i obavijestio sam komandu tog puka da on prelazi pod

nego o ozbiljnom zastrašivanju koje je imalo efekta kod Njemaca. Ovo je nesumnjivo neprijateljski gest, ali za sada bez posljedica. Jedan od učesnika se prisjeća: „Uz pomoć durbina primijetio sam trojicu njemačkih pregovarača koji su se približavali mašući bijelom krpom. Uputili su se prema kontrolnom punktu bataljona „Intra“ i 4. baterije grupe „Aosta““ U Luciano Viazzi, Leo Taddia, *La resistenza dei militari italiani all'estero. Montenegro, Sangiaccato, Bosnia, Erzegovina*, vol. 1, Ministero della difesa, Roma, 1994. str. 41-43.

komandu divizije „Emilija“ sa zadatkom da, zajedno sa bataljonima raspoređenim na Grahovu i Vilusima, blokira puteve koji odatle vode u Risan, sa posebnim osvrtom na Crkvice. Komanda armijskog korpusa je obavijestila da se sami zahtjev za prolazak njemačkih trupa kroz Nikšić ne mora smatrati neprijateljskim činom. Njemci su se, međutim, morali postarati da ne prolaze kroz Podgoricu i da ne zauzimaju oblasti Boke Kotorske koja se morala smatrati italijanskom nadležnošću.⁵

Stigla je vijest da su Njemci samovoljno oduzeli sve kamione koji su se nalazili u Pljevljima i duž puta za transport u magacine u Nikšiću, kao i da su zadržali i razoružali sve italijanske vojnike iz pratnje.

Popodne je u moju kancelariju došao general komandant 118. njemačke divizije. Razgovor je protekao uz veliku uzdržanost sa obje strane. Njemački general je ponovio uobičajeni zahtjev da sa divizijom pređem na njihovu stranu, na šta sam odgovorio na prethodno pomenuti način. Onda je general postavio pitanje predaje oružja od strane odreda divizije. Po njegovom mišljenju u pitanju je trebalo da bude djelimična predaja koja bi u suštini trebalo da predstavlja dokaz prijateljstva i miroljubivih osjećanja prema nekadašnjem savezniku. Naravno, takve obaveze nisam preuzeo i, na zahtjev generala Kublera, dao sam dozvolu da se na Zeti, unutar odbrambenog pojasa Nikšića, napoje životinje njemačkih odreda kao i da se u samom naselju smjesti jedan mali njemački izviđački odred. Njemačkog generala sam obavijestio i da komanda XIV armijskog korpusa dozvoljava njegovim trupama prolazak kroz Nikšić, pod uslovom da se Njemci obavežu da neće okupirati oblasti Kotora. General me je uvjerio da će njemačke trupe slijediti maršrutu Nikšić – Danilovgrad – Čevo – Cetinje – Budva.

⁵ Kotor je bio sastavni dio nacionalne teritorije. Ovaj gradić u Boki proglašen je italijanskom provincijom pod upravom Namjesništva u Dalmaciji dekretom od 7. juna 1941.

Dan 10. septembar

Još prethodnog dana naši odredi raspoređeni za odbranu pravaca od Šavnika stupili su u kontakt sa partizanima koji su pokušali da testiraju raspoloženje naših trupa kako bi došli do nekih zaključaka o daljem postupanju divizije.

Stiglo je pismo komandanta partizanskih trupa u Crnoj Gori i Boki u kome nam je upućen poziv da se udružimo protiv Njemaca. Po adresi se moglo zaključiti da je isti zahtjev upućen i komandi Armijskog korpusa i drugim komandama. Odgovorio sam da je divizija sastavni dio XIV armijskog korpusa i da, budući da je poziv upućen i njemu, očekujem odluke Vrhovne komande. Komanda XIV armijskog korpusa je kratkim cirkularnim pismom zabranila bilo kakve kontakte sa partizanima koje je i dalje trebalo smatrati našim neprijateljima.

Komanda XIV armijskog korpusa je u skladu sa naređenjem komande armijske grupe „Istok“ obavijestila da Njemcima mora biti predato sve artiljerijsko oružje izuzev jedne baterije po pješadijskom puku kao i svi minobacači kalibra 81 sem jednog voda na tri oružja po svakom bataljonu. Takvu vijest su svi dočekali sa otvorenim gnijevom. Počelo je da se priča o tome da komande namjeravaju da razoružaju trupe i predaju ih Njemcima.⁶ U komandi divizije ovo naređenje je prihvaćeno sa bolnom rezignacijom; možda je još uvijek bilo nade, a u komandi Armijskog korpusa su se sigurno nadali i da će nakon ovih ustupaka diviziji biti omogućeno da prođe do Kotora i da odatle bude pomorskim putem transportovana u Italiju.

⁶ General Ercole Roncalja (Ercole Roncaglia), komandant XIV Armijskog korpusa, pod komandom je imao divizije „Emilija“, „Ferara“, „Taurinense“, „Venecija“; on sam je naređenja dobijao od generala Ecija Rozija (Ezio Rosi) koji je rukovodio djelovanjem Istočne armade (Crna Gora, Albanija, Grčka, Jonska ostrva).

U jutarnjim časovima sam po zaduženju dobijenom iz komande korpusa uputio majora Sesića (Sessich), šefa operativnog odsjeka, na put ka Šavniku sa zadatkom da se sretne sa generalom Kublerom kome je trebalo da ponovi da Armijski korpus ne dozvoljava prolazak njemačkih trupa kroz Podgoricu. Ovaj oficir nije se mogao sresti sa njemačkim generalom koji je bio odsutan; umjesto toga usput je sreo potpukovnika Tribukaita, komandanta njemačkog puka, kome je prenio to obavještenje. Njemački oficir se ponašao veoma neljubazno; vikao je da „Italijani odugovlače i da, ukoliko se do dogovora ne dođe na lijep način, on neće oklijevati da pribjegne energičnijim mjerama“. Italijanski oficir je na to odgovorio pozivajući potpukovnika da se smiri i da prestane da viče, tražeći odgovor. Potpukovnik Tribukait je odgovorio da se njegove trupe neće zadržavati u Podgorici i da su krenule prema Skadru. Prolazak njemačkih trupa kroz Nikšić - u pitanju su bila dva bataljona sa kamionima – tekao je bez ikakvih incidenata. Uveče je Njemcima predata jedna kvota artiljerijskog oružja „Aoste“ i određen broj minobacača kalibra 81mm, izvučenih iz rezerve; drugu kvotu naoružanja trebalo je da preda grupa „Susa“ koja se nalazila sa 3. pukom alpinaca u oblasti daleko od Nikšića.

Dan 11. septembar

Pripadnici njemačkog izviđačkog odreda i drugi pripadnici njemačkih snaga koji su ušli u Nikšić pokušavali su da izazovu pometnju kako bi umjesto naših stražara preuzeli magacine. U komandu sam pozvao njemačkog potpukovnika, komandanta trupa koje su se ulogorile u blizini Nikšića i zatražio objašnjenja. Pošto nisam dobio zadovoljavajuće odgovore, u prisustvu pomenutog oficira izdao sam naređenje da u grad uđe bataljon „Intra“ kako bi stabilizovao situaciju. Demonstracija snage – premda je bataljon u potpunom redu ušao u grad – dovela je do normalizacije stanja. Iz njemačkih aviona bačeni su

leci u kojima se Italijani nespretno optužuju za različite gadosti, a narod se poziva da pobije što je moguće više italijanskih vojnika. Sada se već pokazivalo pravo raspoloženje Njemaca prema Italijanima. U popodnevним časovima obavijestio sam komandanta Armijskog korpusa o raspoloženju trupa i predložio da diviziji bude dozvoljeno da napusti Nikšić i da se uputi ka Grahovu kako bi se tamo povezala sa 3. pukom alpinaca, ili da joj se barem odobri da pođe prema Danilovgradu, a sve sa ciljem da se, dok god je to moguće, izbjegnu ozbiljni incidenti. Armijski korpus je dozvolio odlazak prema Danilovgradu.

Privremeno su u Nikšiću ostali, sa zadatkom čuvanja magacina i skladišta, bataljon „Intra“ i CVI bataljon mitraljezaca graničara koji je još uvijek držao neke odbrambene punktove, i komandant glavnog štaba divizije koji će rukovoditi operacijama odnošenja materijala.

Malo prije polaska komande divizije general Kubler je u svoj salon-autobus pozvao majora Sesića od koga je zatražio objašnjenja u vezi sa požarom koji je buknuo na koti 952, ali i sa drugim manjim žarištima u gradu, optuživši Italijane da su odgovorni za njih.

Italijanski oficir je objasnio da su prvi požar podmetnuli partizani koji su zaposjeli tu kotu; u vezi sa ostalima izjavio je da mu nisu poznati uzroci njihovog izbijanja. General Kubler je zatim obavijestio da je komandu Armijske grupe Istok primio general Dalmaco (Dalmazzo) umjesto generala Rozija (Rosi).

Dan 12. septembar

Premještanjem divizije, koje je obećavalo prije svega prekid kontakta sa 118. njemačkom divizijom, nije ostvaren zacrtani cilj zbog toga što su se u Danilovgrad premjestili i komanda prethodno pomenute divizije i neki njeni odredi. Nasuprot ranije postignutom dogovoru, njemački general zahtijevao je od nas da predamo artiljerijsko naoružanje koje je trebalo da dostavi grupa

„Suza“, koja se, kao što sam već rekao, nalazila sa alpercima u oblasti Kotora. Do predaje je trebalo da dođe u toku dana. O tome sam obavijestio Armijski korpus iz koga, uostalom, nisu mogli ništa da mi kažu, budući da je naređenje u vezi sa predajom oružja stiglo sa viših instanci. Nagoviješteno mi je i da postoji mogućnost da, u slučaju neizvršenja, brojne Štuke stacionirane u Podgorici bombarduju položaje divizije.⁷ Ovo naređenje se izvršavalo tako što se oružje uzimalo od grupe „Aosta“, a kasnije je trebalo da ga nadoknadi grupa „Suza“. Među vojnicima je raslo nezadovoljstvo. Dešavanja su sve više potvrđivala početnu sumnju da Njemci namjeravaju da postepeno razoružaju diviziju kako bi njene pripadnike zatim proglasili ratnim zarobljenicima.

U Danilovgradu se nalazio i jedan bataljon crnokošuljaša pod komandom 1. seniora Zatonija (Zattoni). Zatonij me je u početku uvjeravao da će uvijek biti uz nas; potom je počeo sumnjivo da se ponaša i u noći između 13. i 14. nestao je sa dijelom svojih ljudi povukavši se u Spuž. Rekao sam „sa dijelom“ zbog toga što je jedan dio bataljona crnokošuljaša pratio diviziju na putu prema Kotoru, ali su se izgubili nakon prvih sukoba. Nekoliko hrabrih pripadnika te jedinice je ostalo i još uvijek su dio 1. brigade alpinaca. Tokom noći uoči 13. jedan njemački oficir je došao kod majora Sesića uz molbu da me obavijesti u ime generala Kublera da su njemački lovci oslobodili Musolinija.

Dan 13. septembar

Komandant Armijskog korpusa je u Podgoricu na raport pozvao komandante divizije da bi ih upoznao sa naređenjem Armijske grupe Istok kojim je zapovijeđeno da sve trupe Armijskog korpusa krenu u pravcu sjever-istok kako bi došle do određenih stanica za ukrcavanje.

Nametnuti uslovi su bili apsolutno neprihvatljivi za bilo koga ko drži do svog ljudskog i vojničkog dostojanstva. Svi

⁷ Štuke su bile vrsta njemačkih bombardera.

komandanti divizije su imali takvo mišljenje, a trojica koju je ovo najviše pogađalo, general Buta (Buttà), komandant divizije „Emilija“, general Frančeskini (Franceschini), komandant divizije „Ferara“ i ja, predložili smo da se sastanemo u oblasti Kotora, koja je tada smatrana italijanskom provincijom, kako bismo branili taj uski pojas zemlje i čekali dalji razvoj događaja. I komandant armijskog korpusa je trebalo da dođe u tu zonu i da komanduje operacijama svojih divizija. Komandant „Emilije“ me je obavijestio da u toj oblasti postoji dovoljna količina životnih namirnica, što bi garantovalo snabdijevanje trupa za više od mjesec dana. Nakon duge rasprave sastanak je prekinut, a da vrhovna komanda nije donijela nikakvu odluku. Nakon izlaska iz komande Armijskog korpusa sa generalom Butom sam se dogovorio o zajedničkom djelovanju naših divizija.

Dogovorili smo se da, čim mi od njega stigne poruka sa ugovorenom riječju „prekid“, što bi značilo da će zauzeti pozicije protiv Njemaca, ja sa mojim trupama krenem put Kotora.⁸ Razgovoru su sa određene distance prisustvovali i potpukovnik Castanjero (Castagnero) i major Sesić iz moje komande. I njih sam ukratko obavijestio o dogovoru sa generalom Butom o budućem zajedničkom djelovanju. Potom sam se vratio u Danilovgrad.

Još od tada sam naslućivao da se ne možemo sami suprotstaviti njemačkim trupama. Trebalo je odlučiti se za savezništvo ili sa četnicima ili sa partizanima. Do tada je vođena pročetnička politika od koje nismo imali ništa sem razočaranja; milioni potrošeni kako bi se ojačala četnička organizacija završili su u džepovima pojedinih vođa. Znali smo – i na to smo u više navrata ukazali nadređenima – da je efikasnost četničkih odreda gotovo ravna nuli: za to smo dobili neoborive dokaze

⁸ I pored ovih dogovora sa generalom Vivadom, general Buta je 14. septembra naredio napad na njemačke položaje. Ova akcija se katastrofalno završila.

tokom njihovih operacija koje su tokom proljeća vodili na rijeci Drini protiv partizana. U danima prolaska njemačkih motorizovanih kolona kroz Nikšić na putu za Podgoricu, oficiri iz moje komande uspostavili su kontakt sa ađutantom pukovnika Stanišića kako bi ispitali mogućnost eventualnog napada na njemačke snage. Kao odgovor su dobili samo neubjedljiva obećanja, a ništa se nije desilo. Ponašanje nikšićkog gradonačelnika u trenutku prenošenja ovlašćenja na njemačke vojne vlasti bilo je prilično jasan pokazatelj opredjeljenja četnika koji su, nepokolebljivi u svojoj mržnji prema partizanima, odlučili da uguše svaki osjećaj nacionalnog dostojanstva i da sklope savez sa njemačkim okupatorom. Logična posljedica svega bila je da su od tog momenta jedini sa kojima bi se moglo povezati u borbi protiv Njemaca bili partizani, budući da su oni raspolagali izuzetno efikasnom vojnom organizacijom koja je do tada pokazala da prati konzistentnu političku liniju bez mogućnosti kompromisa sa okupatorom.

Premještanje divizije iz Nikšića u Danilovgrad pružilo mi je priliku da sa trupama lako dođem do jedne oblasti koju su kontrolisali partizani (od Danilovgrada se odvaja put za Čevo gdje se nalazio jedan partizanski odred), a odatle do Kotora.⁹

U večernjim časovima sam od generala Bute dobio sporazum sa potpisom pukovnika Anfosa (Anfosso). Takav potpis me je malo zbunio, ali sam potom, imajući u vidu da je pukovnik Anfoso potčinjeni generalu Buti, došao do zaključka da ga je ovaj zadužio da ga pošalje preko svog radija koji je ostao povezan sa mnom. U svakom slučaju, smatrao sam obavještenje validnim i počeo sam pripreme za akciju.

Nedugo nakon toga razgovarao sam sa pukovnikom Fjoriom (Fiorio), komandantom 4. puka alpinaca, i dok sam ga obavještavao da ćemo se, po njegovoj želji koju je izrazio više

⁹ Odred: strateško-logistička cjelina partizanske organizacije na određenoj teritoriji.

puta, upustiti u borbu protiv Njemaca, nagovijestio sam mu skorašnji pokret prema oblasti Kotora. Pukovnik Fjorio je ovu vijest primio sa radošću i predložio mi je, ne sjećam se dobro da li tog ili narednog dana, maršrutu koju bi on sa svojim trupama želio da prođe imajući u vidu vodene resurse označene na karti (dao sam mu bataljon „Aosta“, grupu konjovodaca 3. puka alpinaca sa oko 1000 ljudi i isto toliko životinja, kao i osoblje komande puka). Odobrio sam njegov izbor i sporazumjeli smo se da po mom naređenju, moje i njegove snage krenu put katorske oblasti. Dogovoreno je i da će pukovnik izdati naređenja bataljonu „Intra“ njegovog puka, koji se još uvijek nalazio u Nikšiću, da do navedenih oblasti dođe preko Vilusa i Grahova.

Tog popodneva nervoza oficira i vojnika dostigla je vrhunac. Pronosile su se nevjerovatne i neobjašnjivo glupe glasine koje je svako komentarisao na različite načine. Među njima je bila i ta da komandant divizije, to jest ja, sa Njemcima vodi tajne pregovore o predaji oružja alpinaca i cijele divizije. Ovu glasinu pronio je kapetan iz bataljona „Ivrea“, izvjesni Korbela (Corbella), koji je po mom naređenju uhvaćen i doveden u komandu, i prema kome sam, u prisustvu mnogih oficira, postupio onako kako zaslužuje. Toj brojnoj grupi koja se nalazila u blizini komande objasnio sam da se prikupljanjem i širenjem takvih glasina – koje su uglavnom dobijali u telefonskim kontaktima – pomaže protivnička propaganda koja je očigledno takve glasine i pokrenula s ciljem da rasturi diviziju odvajajući jedinice od komande. Pozvao sam sve da sačuvaju smirenost i povjerenje i da ne izazivaju dodatne probleme. A Korbela je kasnije pokazao kakvog je soja: naime, nakon prvog njemačkog napada u oblasti Grkovca, tokom noći je napustio komandu u kojoj je služio povukavši sa sobom još nekoliko oficira i ne propustivši da povede i nekoliko mazgi natovarenih otetim namirnicama. O njemu nisam čuo više ništa i ne znam kakva mu je bila sudbina.

Tokom noći neki oficiri iz moje komande stigli su do Čeva i uspostavili prvi kontakt sa komandom partizanskog odreda, a zatim su došli do 3. puka alpinaca u oblasti Crkvice.¹⁰

Dan 14. septembar

U ranim jutarnjim časovima počinju pripreme za polazak. Naredio sam i očekivao da budu izvedene krajnje oprezno i u najvećoj tajnosti kako bi se izbjeglo da se za ovo sazna među lokalnim stanovništvom budući da je i ono u stanju izuzetne uznemirenosti i iščekivanju neke novosti koja bi se sigurno razglasila.

Predvidio sam da, kao i u redovnim operacijama, bude natovareno oko 100 različitih kamiona kojima sam raspolagao u Danilovgradu. Tovar je trebalo da čine samo namirnice, municija i materijal za vezu. Sve ostalo trebalo je da bude ostavljeno. I ja sam, kao i ostali oficiri, krenuo narednog dana sa prtljagom koji je činio samo jedan planinarski ranac.

U međuvremenu sam obišao sve jedinice smještene u Danilovgradu kako bih pročitao uslove nametnute od strane Njemaca za marš prema sjeveroistoku i kako bih ih ohrabrio. Počeo sam od bataljona „Ivrea“, zatim sam obišao „Aostu“, pa bataljon inženjerije. Svi oni izrazili su svoj gnijev zbog nametnutih uslova i propisa kojima je moralo biti uređeno naše kretanje. Svi su bili saglasni u stavu da je možda bolje umrijeti nego prihvatiti sve to. Napustio sam jedinice uz preporuku svima da budu mirni i da čekaju moja naređenja, a prije svega da ne dozvole da se pročuje nešto od onoga što sam im rekao.

Tokom jutra me je komandant Armijskog korpusa telefonom obavijestio, pozivajući se na izvještaj od prethodnog dana, da mu je general Frančeskini već uputio određen broj pisanih izjava kojima su ga komandanti različitog ranga iz divizije „Ferara“

¹⁰ Crkvice (1.097 m nadmorske visine) su naselje u dolini iznad Bokokotorskog zaliva, prema maloj luci Risan.

eksplicitno obavijestili da ne mogu da se bore protiv Njemaca pošto i oni, kao i njihovi potčinjeni, gaje profašistička osjećanja.

Tokom popodneva u Danilovgrad je došao jedan oficir Armijskog korpusa, major Rejnieri (Reyneri), ako ne griješim. Mislim da mi je upravo on nagovijestio da postoji mogućnost angažovanja mojih trupa iz Danilovgrada prema Podgorici. Odmah sam rekao da ta opcija, bilo da mi ju je izložio major Rejnieri ili neki drugi oficir, meni nije predstavljena u ime komandanta niti komande, nego samo kao ideja ili glasina, možda da bi se saznalo moje mišljenje u vezi sa tim. Ovo što sam rekao potvrđuje i činjenica da u opširnom, posljednjem razgovoru koji sam narednog jutra vodio sa generalom Ronkaljom (Roncaglia) nije bilo ni pomena o prethodno iznesenom. Odgovorio sam da sam protiv sprovođenja u djelo ovog plana zbog toga što:

- akcija u podgoričkoj ravnici, na terenu koji je nepogodniji za nas pošto smo gotovo lišeni artiljerijskog naoružanja i sa pješadijskom oružjem koje je mnogo lošije od neprijateljskog, nema nikakve šanse za uspjeh protiv izuzetno dobro naoružanih Njemaca opremljenih tenkovima i uz to podržanih brojnim borbenim avionima;

- napuštajući Danilovgrad udaljio bih se od jedinog puta koji nije pod kontrolom Njemaca, a to je put za Čevo koji mi je pružao priliku da dođem do kotorske oblasti i da se povežem sa drugom polovinom moje divizije koja je bila raspoređena tamo, kao i sa divizijom „Emilija“, da bismo sproveli u djelo dogovoreni plan;

- sumnjao sam da je ovakav plan samo izgovor da se divizija odvede u Podgoricu i da joj se na taj način onemogućiti da se pobuni protiv Njemaca, o čemu sam govorio prethodnog dana na sastanku kome sam prisustvovao u komandi Armijskog korpusa.

Ne sjećam se da li sam pomenutom oficiru govorio o svim mojim zapažanjima, vjerovatno sam mu rekao nešto samo o ovom prvom.

Istog popodneva u 14:00 časova iz komande Armijskog korpusa pozvan sam da se narednog dana u 9:00 sati pojavim u Podgorici.

Nešto kasnije me je putem radio veze pukovnik Anfoso iz komande 3. puka alpinaca pitao za stav koji bi trebalo zauzeti imajući u vidu trenutno stanje stvari. Odgovorio sam, ne znajući kakve je akcije do tada izveo pomenuti puk po naređenju komande divizije „Emilija“ (pošto me njihov komandant nikada nije obavijestio o borbama oko Herceg Novog i lokaliteta Gruda), da bi trebalo da nastavi da dobija na vremenu, pošto sam smatrao da je to radio i do tog trenutka, i zaključio riječima „do skorog viđenja“ kako bih mu na taj način javio da ćemo uskoro stići do njih. Smatrao sam da ne bi trebalo da mu otkrivam ništa više. Pošto je radio-komunikacija unutar divizije obavljena uz korišćenje ustaljene frazeologije čija je kopija do tada mogla pasti u ruke Njemcima, vjerovao sam da bi bilo neoprezno zalaziti u detalje u vezi sa mojim polaskom.

Uveče mi je stiglo novo obavještenje od pukovnika Anfosa u kome je stajalo sljedeće: „Krećem prema Kotoru – vjerujem da ćete i vi uraditi isto“.

Naravno, odmah sam povezao ova obavještenja sa dogovorima postignutim sa generalom Butom i došao do zaključka da bi moj zadatak u vezi sa akcijama oko Boke Kotorske trebalo da bude zauzimanje tog lokaliteta i odbrana pristupa zalivu sa te strane. Moram da naglasim da mi ni toga dana od generala Bute nije stiglo nikakvo obavještenje.

Dan 15. septembar

Nastavljeni su poslovi oko utovara kamiona i druge pripreme za polazak. Distribuirana je municija i hrana. Namirnice su dijeljene u sljedovanjima za 5 do 6 dana po vojniku, sa ciljem da se ponese što je više moguće hrane. Uputio sam se u Podgoricu u dogovoreno vrijeme: načelnik štaba (XIV armijskog) korpusa

me je obavijestio da će me Ronkalja primiti uskoro u njegovoj hotelskoj sobi pošto se još uvijek nije osjećao sasvim dobro. Dok sam čekao, načelnik štaba (XIV armijskog) korpusa pukovnik Đanuci (Giannuzzi) mi je sa neuobičajenim oduševljenjem nagovijestio njegovu i komandantovu namjeru da napuste Podgoricu i da se premjeste u oblast Kotora. Na to su se odlučili, kako je rekao, i zbog toga što trupe otkazuju poslušnost, oficiri uzmiču, a djelovanje komande Armijskog korpusa svedeno je na nulu. Rekao sam da me iznenađuje takva namjera pukovnika, pošto sam iz komunikacije koju sam sa njim imao tih dana stekao utisak da je na sebe preuzeo zadatak da ne ometa djelovanje Njemaca, nego da na sve moguće načine i po svaku cijenu izgadi nesuglasice sa njima, i da je taj zadatak obavljao sa revnošću dostojnom mnogo vrednijih težnji. U svakom slučaju, srdačno sam prihvatio ove Đanucijeve izjave i pozvao ga da sa komandantom pođe sa mnom, pošto sam tog popodneva namjeravao da krenem prema kotorskoj oblasti. Pitao sam ga i za novosti o diviziji „Emilija“. Rekao mi je da ih nema, pošto više ne funkcioniše nikakva veza sa njenom komandom.

Potom sam se sastao sa generalom Ronkaljom u njegovoj sobi u hotelu „Evropa“. Pričali smo uopšteno o situaciji, ali mi nije ni na koji način potvrdio namjere koje je iznio Đanuci. Nakon što sam mu rekao da ću otići kako ne bih morao da trpim nova njemačka nametanja, zamolio me je da ne budem ishitren i da još pričekam. Odgovorio sam da je moja odluka konačna i da ne mogu više da oklijevam.

Razgovor je bio srdačan: general mi je rekao, ne pokazujući pritom uvrijeđenost, da je znao da ga neću poslušati, a ja sam izrazio žaljenje zbog toga što sam prinuđen da postupam na taj način. Zatim smo automobilom pošli u komandu i uputili se u njegovu kancelariju. Tek što smo stigli tamo, došao je jedan oficir i obavijestio da je jedan njemački oficir sa oružanom pratnjom ušao u komandu i tražio da razgovara sa

komandantom. Pomenuti oficir je izrazio uvjerenje da je cilj njemačke posjete hapšenje komandanta. Prešao sam u drugu kancelariju dok je general Ronkalja razgovarao sa Njemcem. Sa jednog prozora vidio sam nekoliko njemačkih vojnika naoružanih mitraljezima na zadnjem ulazu u zgradu. Počeo sam da razmišljam o tome kako ću izaći i uputio se ka sporednom izlazu, ali su me njemački vojnici neuljudno zaustavili i oružjem me spriječili da prođem. Vratio sam se na prvi sprat na vrijeme da se pozdravim sa generalom Ronkaljom koji je u pratnji jednog njemačkog kapetana i nekoliko naoružanih ljudi odveden na posljednji sprat zgrade.

Ponovo sam se spustio na prizemlje i najzad sam uspio da neopaženo izađem kroz neka mala vrata. Nakon što sam pronašao svoj automobil koji su Njemci sklonili, krenuo sam prema Danilovgradu najvećom mogućom brzinom. Oko 12:00 sam stigao u komandu i tamo zatekao pukovnika Fjorija koji se, pošto je pogrešno obaviješten da sam uhapšen u Podgorici, spremao da preuzme komandovanje divizijom. Izdao sam mu naređenje da preuzme komandu nad svojom jedinicom i da krene maršrutom koju je sam odabrao, kao i da izda isto naređenje bataljonu „Intra“ u Nikšiću, kako bi smo na taj način izolovali garnizon i spriječili da njemačke motorizovane kolone onemoguće naše kretanje.

Naredio sam i majoru Robotiju (Robotti) iz inženjerije divizije da sa svojim inženjercima zapali drveni most na putu Podgorica – Danilovgrad u blizini Spuža, kao i most koji se nalazio malo iznad Danilovgrada na putu iz tog grada prema Nikšiću.

Od tog trenutka počele su čarke u Danilovgradu – njemački kuriri su zaustavljeni, lišeni prevoznih sredstava i oružja i zatim zarobljeni. Osim toga, napadnuti su izolovani kamioni i autokolone, a naoružanje prethodno predato Njemcima koje su ovi ostavili bez odgovarajućeg obezbjeđenja, razneseno je, dok su jedan ili dva minobacača ponovo osposobljeni uz pomoć

rezervnih zatvarača. Zapaljene su i stare barake i rovovska skloništa, što je dovelo do eksplozije manjih rezervi municije. Artiljerija borbene grupe „Aosta“ napala je i za kratko vrijeme neutralisala njemački istureni odred ulogoren malo niže od Danilovgrada. Buka je bila tolika da je stanovništvo, u strahu od brzog njemačkog napada iz vazduha napuštalo kuće i sklanjalo se u obližnje planine.

Zatim sam se uputio do početka puta prema Čevu u blizini koga se nalazio bataljon „Ivrea“. Vojnici su me dočekali sa neobuzdanim oduševljenjem i aplauzima uz povike „Živio general“. To me je duboko dirnulo, dok je oficir koji me je pratio, potpukovnik Manjani (Magnani) bio toliko ganut da je počeo da plače.

Naredio sam da kamioni krenu u koloni i da u zaštitnici oстане „Aosta“, sada već pretvorena u pješadijski bataljon, pod komandom majora Ravniča (Ravnich).¹¹ Ovdje su se ukrcali i inženjerijski bataljon, ali i svi oni pojedinci za koje sam pretpostavio da ne bi mogli da izdrže dug marš. Bataljonu „Ivrea“ sam dodijelio planinsku maršrutu, što im je omogućavalo da sa visine kontrolišu put kojim je trebalo da prođe motorizovana kolona.

Dok sam prisustvovao postrojavanju kamiona, putem od Čeva stigao je automobil iz koga su izašla dvojica partizana. Prenijeli su mi pozdrave od njihovog komandanta i uvjeravanje da njihov odred neće predstavljati prepreku našem kretanju.

Po završenom postrojavanju kolona je krenula, a ja sam otišao do bataljona „Ivrea“ i sa njima započeo marš. Nakon što sam

¹¹ „Karlo Ravnič organizuje svoje vješte artiljerce, distribuirajući među svojim izvanrednim ljudima veliku količinu ručnih bombi koje ovi nose oko pojasa, poput četnika. Budući da savršeno poznaje srpski jezik, samoinicijativno je stupio u kontakt sa četničkim i partizanskim izaslanicima. Četnicima je „očitao bukvicu“. U Giovanni Trucco, *Nell'ombra di Tito*, Ceschina, Milano, 1954, str. 82.

ubrzo nakon toga obaviješten da četnici ometaju prolazak motorizovane kolone, naredio sam komandantu bataljona „Ivrea“, potpukovniku Musu (Musso), da uputi jednu četu na put. Ali prije nego što je ova četa stupila u akciju, četnički otpor je nadvladan zahvaljujući odlučnoj reakciji majora Deota (Deotto) iz komande divizije koja se nalazila na čelu kolone kamiona, i majora Ravniča koji je odmah stigao na to mjesto. Marš je nastavljen bez novih incidenata i trajao je cijele noći.

Dan 16. septembar

U ranu zoru kolona je stigla do kotline Čeva. Bez oklijevanja se počelo raditi na raspoređivanju i što boljem prikrivanju kamiona, životinja i ljudi, kako ne bi bili opaženi iz aviona. Grupa „Aosta“ je raspoređena po uzvišenjima iznad puta Danilovgrad - Čevo kako bi branila kotlinu od napada iz tog pravca. Bataljon „Ivrea“ je zauzeo uzvišenja zapadno od kotline, dok je inženjerijski batljon bio u sredini. Lokalni partizani su nas lijepo dočekali i pomogli nam koliko su mogli.

Pošto su me partizani obavijestili da je na nekoliko kilometara od Čeva prema Čekanju moguće povezati se na telefonsku liniju ka Cetinju, uputio sam se tamo kako bih povezao svoj telefon. Na taj način sam uspio da uspostavim vezu sa komandom divizije „Ferara“ na Cetinju. Tražio sam komandanta i nakon kratkog vremena javio mi se general Stirati koji je preuzeo komandovanje divizijom umjesto generala Frančeskinija, postavljenog na čelo komande Armijskog korpusa.

Uz neophodan oprez obavijestio sam kolegu o onome što sam uradio i upitao za njegove planove. Iz njegovih nejasnih odgovora zaključio sam da nema nikakvu namjeru da krene protiv Njemaca.¹² Na zahtjev partizana koji su bili sa mnom,

¹² Tih dana je komandant divizije „Ferara“ general Frančeskini uputio generalu Ronkalji „veći broj pisanih izjava u kojima su njegovi oficiri eksplicitno izjavljivali da se ne mogu boriti protiv Njemaca zbog svojih

pitao sam ga da oslobodi političke zatvorenike na Cetinju, na šta mi je odgovorio da to ne može da učini pošto su zatvori već pod njemačkom kontrolom. Tada sam prekinuo vezu i vratio se na Čevo. Od partizana sam tražio informacije o situaciji u kotorskoj oblasti, ali na osnovu protivurječnih vijesti koje sam dobio nisam mogao da stvorim jasnu sliku o pravom stanju stvari. Uspio sam samo da saznam da se u mjestima Čekanje i Krstac koja su izuzetno značajna zbog položaja iznad puta Cetinje-Čevo još uvijek nalaze italijanski garnizoni divizije „Ferara“, ojačani njemačkim odredima ograničene snage i sa nekoliko komada artiljerijskog naoružanja.¹³ Uzalud sam pokušavao da uspostavam radio-vezu sa komandom 3. puka alpinaca¹⁴ i sa pukovnikom Fjorom¹⁵, za koga pretpostavljam da je sa svojom grupom prešao prvu etapu. Niko nije odgovarao. Nije bilo nikakvih novosti ni iz komande divizije „Emilija“.¹⁶

profašističkih osjećanja“. U Gabrio Lombardi, *L'8 settembre fuori d'Italia*, Mursia, Milano, 1966, str. 386.

¹³ Zapravo su u pitanju bili odredi koji su prešli kod Njemaca.

¹⁴ Komandant 3. puka alpinaca, pukovnik Anfoso, nakon pogubnog povlačenja u Jablan Do odlučio je da se sa partizanima bori protiv Njemaca. Svojim ljudima je ostavio mogućnost izbora. Bataljoni „Eksiles“ i „Fenestrele“ (Exilles, Fenestrelle) su se gotovo u potpunosti predali. Pripadnici tih jedinica upućeni su u koncentracione logore preko Gruda i Dubrovnika. U Luciano Viazzi, Leo Taddia, *nav. djelo*, str. 241-265.

¹⁵ Pukovnik Fjorio, komandant 4. puka alpinaca ostao je izolovan sa one strane rijeke Zete. U istoj situaciji nalazili su se i bataljon „Aosta“ i kola za prevoz 3. puka alpinaca.

¹⁶ Nekoliko odreda divizije „Emilija“, koji su izbjegli katastrofu 14. i 15. septembra u Boki Kotorskoj ukrcalo se na dva parobroda i flotu ribarskih brodova stigavši u narednih nekoliko dana do Barija. Tokom proljeća i ljeta 1944. godine upravo taj dio divizije „Emilija“ učestvovao je u operacijama protiv Njemaca. U Luciano Viazzi, Leo Taddia, *nav. djelo*, str. 241-265.

Popodne sam izdao naređenja za pokret tokom noći između 16. i 17. septembra na osnovu obavještenja koje sam 14. uveče dobio od pukovnika Anfosa („krećem prema Kotoru, nadam se da ćete i vi uraditi isto“), kao i na osnovu dogovora postignutog sa komandantom divizije „Emilija“, prema kome je trebalo da dođem do Boke Kotorske.¹⁷ Moja namjera bila je da se tokom noći približim prethodno pomenutim lokalitetima kako bih ih u zoru iznenada napao i na taj način obezbijedio odbranu Bokokotorskog zaliva iz pravca Budve i Cetinja.

Grupi „Aosta“ sam povjerio napad na lokalitet Čekanje; bataljon „Ivrea“ je trebalo da napadne Krstac; inženjerijski bataljon i intendanska služba trebalo je da privremeno ostanu sa zadatkom čuvanja logora koji će biti premješten u oblast Boke Kotorske nakon zauzimanja mjesta Krstac i Čekanje, to jest čim bude prohodan put Čevo – Kotor.

Malo prije zalaska sunca pojavile su se na nebu njemačke štuke – njih 5 ili 6 – koje su oko 40 minuta bombardovale kotlinu. Sa zadovoljstvom sam po završetku bombardovanja ustanovio da nije bilo nikakve štete. Tokom noći kretao sam se sa grupom „Aosta“ i bataljonom „Ivrea“ prema raskršću puta Čevo – Čekanje i puta za Batu do koje smo stigli malo prije zore.

Dan 17. septembar

Grupa „Aosta“ kojoj se pridružio partizanski odred sa 40 ljudi i bataljon „Ivrea“ kretali su se prema njima naznačenim ciljevima. Napad grupe „Aosta“ na garnizon u Čekanju koji su

¹⁷ Očigledno je da zbog poteškoća u komunikaciji general nije shvatio da se situacija u Boki Kotorskoj preokrenula. Događaji iz prethodnih noći (23, 29, 31) pokazuju razmjere italijanskog kraha. Između 14. i 17. septembra grad Kotor i male luke u zalivu pali su pod kontrolu Vermahta; italijanske jedinice koje nisu uspjele da se ukrcaju kao i one koje se nisu predale Njemcima zasute su artiljerijskom vatrom i bombama iz štuka i rasturile su se po seoskim područjima.

tokom noći Njemci primjetno ojačali, završen je bezuspješno. Artiljerci alpinci prvi put angažovani u pješadiji hrabro su se borili ali su, izloženi napadima njemačke artiljerije, minobacača i bombardovanju iz aviona, bili prinuđeni da odustanu od započete akcije izgubivši pritom nekoliko komada artiljerijskog naoružanja koje su još imali na raspolaganju. Bataljon „Ivrea“ krenuo je prema uzvišenjima iznad mjesta Krstac i uspostavio kontakt sa italijanskim garnizonom na tom lokalitetu (u pitanju je bio jedan bataljon 47. pješadijskog puka divizije „Ferara“).¹⁸ Vojnici su bratski dočekali alpince i izrazili želju da se bore zajedno sa njima. Međutim, komandant 47. puka koji je stigao automobilom nakon što je dobio informaciju o dolasku bataljona „Ivrea“ u to mjesto, izjavio je da njegove trupe neće djelovati ni u korist ni protiv Italijana.

Imajući u vidu ishod akcije grupe „Aosta“ u Čekanju kao i nemogućnost da sa trupama koje su mi bile na raspolaganju otvorim put prema Kotoru kroz to mjesto, i nakon što su me moji oficiri po povratku iz 3. puka alpinaca obavijestili o situaciji u kotorskoj oblasti – o čemu ću nešto reći u nastavku – shvatio sam da više nema razloga da se ta akcija preduzima i odlučio da pokušam da ponovo spojim jedinice u oblasti Ledenice – Crkvice – Dragalj,¹⁹ u koju je, po naređenju koje sam dao komandantu 4. puka alpinaca trebalo da bude premješten i bataljon „Intra“.

U međuvremenu sam grupi „Aosta“ izdao zapovijed da se vrati do raskrsnice za Batu i da ostane na tom položaju kako bi blokirala prilaze iz mjesta Čekanje, a bataljonu „Ivrea“ da ode

¹⁸ Divizija „Ferara“ se od 9. septembra borila na strani Njemaca.

¹⁹ General Vivalda je namjeravao da sjeverno od Kotora poveže preostale jedinice divizije „Taurinense“. Kao najpogodnija oblast za to učinio mu se potez Ledenice – Crkvice – Prolaz Podoesale. Ovu zonu je štitila neprohodna teritorija sa zadnje strane, a putevima i stazama bila je povezana sa malim lukama u Risnu i Herceg Novom.

do Grkavca brdskom stazom i da zauzme te pozicije sa ciljem zaštite puta iz pravca Risna. Ova naredba je bataljonu stigla u trenutku kada je njihov komandant, kako je prije nagoviješteno, razgovarao sa komandantom 47. pješadijskog puka.

Svima koji su ostali na Čevu izdao sam naređenje da krenu u Batu, gdje sam se u međuvremenu i ja premjestio sa ciljem da drugim putem dođem do Boke Kotorske. Ovaj drugi pravac činio je put do nekoliko kilometara iznad ovog lokaliteta, a zatim veoma nezgodne staze, posebno neugodne za životinje koje je trebalo da prođu kroz vrlo surovu i negostoljubivu oblast sa vrlo malo izvora vode, a preplavljenu banditima. Dakle, pred nama su bile ozbiljne nepoznanice.

Ako se dobro sjećam, toga dana sam saznao i da su kralj i maršal Badoljo objavili novi proglas kojim Italijanima naređuju da se svim sredstvima bore protiv naših vjekovnih neprijatelja Njemaca. Ovaj proglas, kojim se pojašnjavalo i nedvosmisleno ukazivalo na pravac koji bi svi trebalo da slijede, za sve nas kojim smo već krenuli tim putem predstavljao je veliko ohrabrenje. U vezi sa sa situacijom u oblastima oko Kotora, od mojih oficira sam saznao sljedeće: operacije koje je divizija „Emilija“ sproveda na potezu Mrcine – Gruda – Đurinići uz podršku 3. puka alpinaca nisu imale povoljan ishod, tako da je komanda pomenute divizije 15. uveče donijela odluku da se sa dijelom trupa ukrca na tri parobroda. Bataljoni 3. puka alpinaca trebalo je da se odvoje od neprijatelja nakon što bi dijelom svojih snaga onima koji je trebalo da se ukrcaju obezbijedili dovoljno vremena za izvođenje te operacije. Međutim, u sumrak je jedan njemački napad na put Gruda – Herceg Novi onemogućio odvijanje ove akcije po prethodno utvrđenom planu. Trenutne posljedice za 3. puk alpinaca bile su sljedeće:

- gubitak kompletnog artiljerijskog naoružanja grupe „Suza“, sa izuzetkom dva komada,

- povlačenje na položaj Crkvice bataljona „Pinerolo“ koji je

tokom dana ozbiljno iznuren neprijateljskim bombardovanjem u oblasti Mrcine.

U popodnevnim časovima je uz neophodne mjere predostrožnosti započeto premještanje vozila u oblast Izvora gdje se nalazilo nekoliko cistjernih sa vodom. Istog popodneva, nakon što sam dobio vijest o oduzimanju namirnica iz motorizovane kolone od strane naših vojnika, kao i o predaji i prodaji oružja, uputio sam dva cirkularna pisma. U prvom sam potvrdio odluku donesenu shodno naređenju legitimne italijanske vlade da se protiv Njemaca mora boriti do kraja. To podrazumijeva:

- čeličnu disciplinu svih; onaj ko nije siguran, treba da ode kako ne bi trošio ionako skromne raspoložive resurse;

- prilagođavanje formacija i načina borbe naših jedinica, pošto moramo da usvojimo metode „gerilskog“ rata. To podrazumijeva manje formacije, raspoređene na širem prostoru, brzo koncentrisanje trupa za napad i njihovo brzo razdvajanje po završetku akcije;

- apsolutno poštovanje privatne svojine. Svaka kupovina na veliko mora biti dogovorena sa lokalnim vlastima sa kojima već pokušavam da postignem neophodne sporazume.

Zaključio sam da smo se upustili u borbu protiv neprijatelja koji je bolje opremljen i naoružan od nas, ali da i pored toga i sa našim skromnim naoružanjem možemo da mu nanesimo štetu i gubitke i na taj način doprinesemo već sigurnoj pobjedi saveznika i ubrzamo oslobođenje naše domovine. Naše će prodice biti ponosne na nas, a po povratku u otadžbinu dobićemo zasluženu nagradu.

Drugim cirkularnim pismom naredio sam osnivanje vanrednog ratnog suda koji bi procesuirao pljačke, otuđivanje oružja, namirnica i materijala, to jest ona krivična djela koja su u ovoj specifičnoj situaciji imala karakter izdaje. Sud je trebalo da čine:

- predsjednik: pukovnik Anfoso Mađorino – komandant 3. puka alpinaca

- članovi: major Rejneri Spirito – komanda XIV armijskog korpusa

major Ravnič Karlo – komandant grupe „Aosta“

- tužilac: major Sesić Marčelo – komanda divizije „Taurinense“.

Tokom popodneva Njemci su iz aviona bombardovali Čevo napravivši malu štetu i određene gubitke među pripadnicima inženjerijskog bataljona divizije. U toku noći završen je premještaj u Izvor djelova divizije koji su bili ostavljeni na Čevu. U skladu sa dogovorom postignutim sa komandantom partizanskog odreda sa Čeva, inženjerija je dobila zaduženje da izvrši obustave na putevima za Kotor i Čevo.

Dan 18. septembar

U toku dana stigao je radio-telegram komandanta 4. puka alpinaca koji je obavijestio da njegove trupe još uvijek nisu krenule kao ni grupa „Aosta“. Odgovorio sam mu da je „Aosta“ već sa nama i izdao naređenje da požuri i da nam se pridruži. Počeo je pretovar materijala sa kamiona na kola za prevoz koja su zatim krenula prema oblasti Grkavac – Crkvice.

U Batu je stigao jedan kapetan iz komande Armijskog korpusa sa porukom od generala Frančeskinija koji me je pozvao da odustanem od otpora Njemcima, položim oružje i krenem ka Podgorici. Odgovorio sam da ćemo nastaviti sa započetim akcijama shodno naređenjima naše vlade. Poslao sam radio-telegram komandi 3. puka alpinaca u kome sam im preporučio da istraju, obavještavajući ih da ću im sa drugim jedinicama priteći u pomoć.

Dan 19. septembar

Komanda divizije premještena je u oblast Crkvice gdje se već nalazila komanda 3. puka alpinaca sa bataljonom „Pinerolo“ i

djelovima divizije „Emilija“ (u pitanju je bio otprilike jedan bataljon) koji su ostali u tom kraju. U mjestu Grkavac nalazio se još jedan pješadijski bataljon divizije „Emilija“ koji je u izuzetno teškom stanju. Kao oficir najvišeg ranga iz te jedinice došao je neki poručnik – izvjesni Elefante – koji je izjavio da je predaja jedini izlaz i, sarkastično govoreći o vrhovnim zapovjednicima, izjavio da „su oni dolazili da nam govore o patriotizmu, a onda su nas napustili“. Pokušali smo da ga ubijedimo da odustane od svojih namjera, ali bezuspješno. Komandant bataljona, izvjesni major Tripalo, porijeklom Dalmatinac, tokom noći je u civilu napustio bataljon i otišao kod rođaka u obližnje selo, odnijevši sa sobom sve što je bilo na raspolaganju u oficirskoj menzi.

Ni u 3. puku alpinaca raspoloženje nije bilo mnogo bolje. Komandant puka je nakon ukrcavanja dijela divizije „Emilija“ uspostavio kontakt sa Njemcima koji su mu poručili da čeka naređenja u vezi sa zauzetim položajima. Istini za volju, moram odmah da kažem da pukovnik Anfoso lično nije imao namjeru da se preda. Naprotiv, preko jednog oficira divizije „Emilija“ koji je bio pod njegovom komandom povezo se sa četničkim majorom Bačovićem sa ciljem da se pridruži četničkim odredima. Bio je odlučan u namjeri da umjesto predaje sa dva voda svojih ratnika ode u planinu u četničku oblast Bijela Gora gdje je već napravio neke djelove magacina. Ovakva razmišljanja pukovnika Anfosa, od kojih nije u potpunosti odustao ni nakon odluke o pružanju otpora do kraja, imala su određenog uticaja i na ponašanje trupa pod njegovom komandom.

Razgovarao sam sa komandantom bataljona „Pinerolo“, majorom Montuom koji mi je resignirano saopštio da njegovi ljudi ne žele više da se bore.²⁰ Pozvao sam komandanta 3. puka alpinaca

²⁰ Nakon predaje bataljona „Eksiles“ i „Fenestrele“ preostali bataljon „Pinerolo“ nastavio je da se bori protiv Njemaca do 7. oktobra. Tek toga dana

da poradi na popravljanju raspoloženja bataljona, kome sam i ja namjeravao da se obratim i zamijenim komandanta čije je stanje bilo takvo da mu nije dozvoljavalo efikasno komandno djelovanje. Na to je pukovnik Anfoso prigovorio da mu se čini da bi bilo bolje zadržati ga na čelu bataljona budući da su mu vojnici odani.

Šesnaestog je u ovu oblast stigao i bataljon „Intra“ koji je, izvršavajući dobijena naređenja, napustio Nikšić 14. uveče probivši blokadu na njemačkom kontrolnom punktu zajedno sa jedinicama 106. bataljona mitraljezaca graničara. Tokom marša bataljon je zaustavila jedna partizanska formacija i primorala odrede graničara i jednu četu alpinaca da predaju sve naoružanje. Major Kozenca (Cosenza), komandant bataljona koji se vrlo neodlučno ponašao, primijećen je kako se udaljava prema obližnjoj šumi. O njemu više nismo dobili nikakvu vijest.²¹

Ove ozbiljne nedaće kojima je bio izložen bataljon „Intra“ imaće uticaja i na njegovo kasnije ponašanje. Situacija u odredima divizije na dan 19. septembra je sljedeća:

- komanda divizije i komanda 3. puka alpinaca: na Crkvicama;
- bataljon „Pinerolo“, grupa „Suza“ i djelovi pješadije koji će biti uključeni u bataljon pod nazivom „Bijela Gora“: na Crkvicama;
- bataljon „Intra“: oblast Jovičine Vode, kota 1177;
- grupa „Aosta“: oblast Bate, kao zaštitnica kolone sa namirnicama i municijom, u toku upućivanje;
- žandarmerijski bataljon i intendantska služba: na putu ka Crkvicama.

pukovnik Anfoso je oslobodio disciplinskog gonjenja one koji su željeli da se predaju (kako oficire tako i vojnike); izjavio je da je on lično odlučio da nastavi borbu protiv Njemaca zajedno sa vojnicima koji bi dobrovoljno odlučili da ga prate. U Luciano Viazzi, Leo Taddia, *nav. djelo*, str 377-394.

²¹ O nestanku majora Alfreda Kozence i prelasku bataljona „Intra“ pod komandu kapetana Pjera Zavattara (Piero Zavattaro) vidjeti u Luciano Viazzi, Leo Taddia, *nav. djelo*, str. 323-327.

Kretanje vojnih kola koja su bila izložena stalnim napadima bandita odvijalo se uz ogromne poteškoće koje su prevazilažene samo zahvaljujući snazi volje vojnika. Oko 50% životinja iz svake kolone uginulo je od napora i neuhranjenosti. Vodene izvore u oblasti kroz koju se moralo proći činile su malobrojne blatnjave cistijerne u kojima se sakupljala kišnica, a koje su civili štitili kako i oni ne bi ostali bez vode. Da bi se stekla svijest o tome kakav je kraj u pitanju, dovoljno je reći da se plaćalo i do 50 lira za čašu prljave vode (koja je u šali nazvana oranžadom). Svi kamioni su došli do oblasti Izvora i, pošto su već bili beskorisni, predati su partizanima Nikole Popovića. U večernjim časovima došao je neki oficir iz armijskog korpusa koji je pozivao na predaju. Kako ne bih razotkrio da se komanda divizije nalazi u toj oblasti, naredio sam pukovniku Anfosu da ga primi. Njegov poziv je naravno odbijen.

U Crkvice je dopremljena i jedna radio-stanica A. 350 nakon što joj je demontiran motor koji je dopremljen uz pomoć skela. Preko te stanice će se svakog dana bezuspješno pokušavati da se uspostavi kontakt sa nekom italijanskom radio-stanicom kako bi se konačno uspostavila veza sa otadžbinom, što bi blagotvorno djelovalo na raspoloženje u stanju izolacije u kome se divizija tada borila.

Dan 20. septembar

Smještanje komande u oblasti Crkvica i izviđanje oblasti. U Grkavac i dalje stižu vojna kola uprkos napadima razbojnika koji dovode do ozbiljnih gubitaka životinja i materijala.

Dan 21. septembar

U oblast Grkavca je stigao bataljon „Ivrea“ koji se rasporedio za odbranu pravca Grkavac – Ledenice, zamijenivši pripadnike pješadijskog bataljona koji su se tamo nalazili. U ovu oblast pristizali su i pripadnici raspuštenih divizija i odreda koje smo uključivali u naše jedinice.

Tokom noći najveći dio isturenog odreda „Emilije“ koji je zauzimao položaje na Grkavcu spustio se do Risna pod komandom potpukovnika Kapodurija (Capoduri) kako bi se predali Njemcima.

Dani 22. i 23. septembar

U jutarnjim časovima 22. septembra kod komandanta bataljona „Ivrea“ došao je poručnik Rečine (Recine) sa grupom od 120 ljudi među kojima su bili pješadini, artiljerici i graničari divizije „Emilija“, noseći sa sobom 7 mitraljeza, 4 minobacača kalibra 81 mm i top 47/32. Oni su izjavili da će radije istrajati na svojim položajima nego se predati Njemcima. Tokom jutra sam razgovarao sa alpicima iz bataljona „Ivrea“ i preostalim pješadincima iz divizije „Emilija“.

Iz oblasti Izvora nastavila su da pristizu vojna kola koja su bila izložena njemačkom bombardovanju iz aviona. Grupa „Aosta“ je izvršila zadatak zaštite logora divizije u oblasti Izvor i premjestila se u kotlinu Dragalj.

Moja je namjera da organizujem odbranu do kraja u trouglu Ledenice – Crkvice – prolaz Podorsnik²². U međuvremenu bi se nastavilo sa pokušajima da se uspostavi radio-veza sa domovinom, iz koje smo se nadali nekoj pomoći. I tih dana je neprekidno kružio glas o skorom iskrcavanju Engleza i Amerikanaca. I ako nikakva pomoć ne bi stigla, žrtva divizije bi poslužila makar tome da se pokaže da je jedna italijanska jedinica radije stradala nego se nečasno predala. U vezi sa ovom mojom namjerom povjerio sam:

- pukovniku Anfosu pod čijom su komandom pješadijski bataljon „Bijela Gora“, bataljon „Pinerolo“ i dva preostala dijela grupe „Suza“ odbranu oblasti Crkvice;
- potpukovniku Musu, pod čiju sam komandu stavio i grupu „Aosta“, odbranu sektora Grkavac;

²² Naziv ovog kao i nekih drugih lokaliteta u tekstu navodimo kako su zabilježeni u dnevniku, jer ih nijesmo mogli dešifrovati.

- bataljon „Intra“ ostaje pod mojom komandom. On je raspoređen na položajima Jovičina Voda – kota 1177 sa zadatkom da brani prolaz Podorsnik i da blokira brdske staze koje vode iz oblasti Grahova.

- Bataljon „Ivrea“ raspoređen je za odbranu prevoja Grkavac.

Zalihe namirnica u toj oblasti činile su one koje su ostale iza divizije „Emilija“, one koje su ranije upućene 3. puku alpinaca, one dopremljene vojnim kolima iz oblasti Izvora i one koje je bataljon „Intra“ kamionima dostavio u Nikšić.

Ukupno uzev, te su zalihe bile oskudne. Kako bi mogle potrajati bar mjesec dana, naredio sam strogo racionisanje. Meso su obezbijedile kržljave mazge koje u toj oblasti sa oskudnim pašnjacima nisu imale mogućnosti da prežive. Vode je bilo više nego što smo očekivali. Lokalna utvrđenja su raspolagala velikim cistijernama za kišnicu koje su mogle da zadovolje potrebe svih za više od mjesec dana.

Tih i prethodnih dana povremeno je stizao neki radio-telegram od komandanta 4. puka alpinaca. U jednom od njih, pukovnik Fjorio mi je rekao da nije spreman za pokret zbog nedostatka namirnica i upitao me za maršrutu duž koje postoje zalihe vode. Odgovorio sam mu da ne oklijeva i da se konačno pokrene i dodao da u svim vojnim operacijama postoji određena doza rizika sa kojim se treba znati suočiti. Nakon toga sam dobio jedan njegov kratak radio-telegram u kome mi je saopštio da će krenuti sa pripadnicima 3. i 4. puka alpinaca. Nakon ovog obavještenja nisam više imao vezu sa komandom 4. puka alpinaca.

Dvadeset trećeg sam imenovao potpukovnika Musa za komandanta 4. puka alpinaca i, izašavši u susret željama majorâ Rejnerija i Sesića postavio sam ih na čelo bataljonâ „Ivrea“ i „Intra“. Trebalo je obaviti težak posao ponovne političke edukacije ljudstva.

Bivši komandant major Kozenca bio je naklonjen fašistima i, kako se ispostavilo, uvijek je nastojao da odvrati svoje

potčinjene od pobune protiv Njemaca. Osim toga, trebalo je uvjeriti bataljon čiju su četu razoružali partizani da su u toj specifičnoj situaciji u kojoj se divizija nalazila jedini i prirodni saveznici upravo pripadnici Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Ovo je bio veoma složen posao koji je, i zbog nekih drugih otežavajućih okolnosti, bio osuđen na neuspjeh.

Šta se u međuvremenu desilo sa jedinicom pukovnika Fjorija? Na osnovu izvještaja majora Albertinija koji je 16. septembra upućen od strane komande divizije „Venecija“ da uspostavi vezu sa 4. pukom alpinaca, i oca Leona, kapelana pomenutog puka, činilo se izvjesnim da je pukovnik Fjorio, iako zabrinut zbog prelaska mosta na rijeci Zeti, pošto su put nadzirali njemački tenkovi i zbog nedostatka vode duž maršrute koju je trebalo da pređe, imao namjeru da izvrši moja naređenja i da dođe do divizije. Tome su se protivili major Korsini (Corsini), komandant bataljona „Aosta“ i potpukovnik Karati (Caratti), koji je bio na čelu vojnih kola 3. puka alpinaca. Njih dvojicu je zavarao pukovnik Stanišić koji je sa jednim odredom pod oružjem boravio u blizini logora komande 4. puka alpinaca. Moram da primijetim da me čudi što je baš major Korsini imao tako neprijateljski stav prema naređenom pokretu, budući da je, kada sam 14. ujutru razgovarao sa njim i njegovim ljudima, cijeli bataljon sa oduševljenjem dočekao odluku da se pruži otpor Njemcima. Zbog toga sam vjerovao da ovaj bataljon nikada neće prekršiti svoju dužnost.

Pukovnik Fjorio je naslućivao da, ukoliko izda naredbu da se krene prema kotorskoj oblasti, njegova naređenja neće biti ispoštovana. Osim toga, čini se i da je nakon misije majora Albertinija 19. septembra cijela kolona krenula prema Kolašinu, koji su kontrolisali odredi divizije „Venecija“ i četnici. Tokom ove operacije 23. septembra napala ih je jedna partizanska formacija koja je zaplijenila poljsku bolnicu 609, 4. sanitetski odred i vojna kola komande 4. puka alpinaca, bataljonâ „Aosta“, „Fenestrele“ i „Eksiles“.

Nisam dobio nikakvu drugu pouzdanu vijest u vezi sa sudbinom bataljona „Aosta“, pukovnika Fjorija i potpukovnika Karatija. Sigurno je, međutim, da niko od njih nikada nije stigao do divizije „Venecija“. Saznao sam da je jedan podoficir inženjerije vidio oficire i podoficire bataljona „Aosta“ smještene u kućama civila u oblasti Danilovgrada i Podgorice. Pretpostavljam da se bataljon „Aosta“ nakon napada narednih dana rasformirao.

Dan 24. septembar

Što se tiče stanja protivničkih trupa, činilo se da Njemci sa nevelikim snagama kontrolišu teritorije Kotora, Risna i Herceg Novog. U toku popodneva 39. četa bataljona „Ivrea“ koja je sa kote 664 – Sv. Nikola nadzirala put iz Risna, iznenada je napala njemački odred koji je kamionima došao na 2km od Ledenica i odbila ga. Neprijatelj je na bojnopolju ostavio 7 mrtvih, a put Kotora je evakuisano više ranjenih. Nakon nekoliko sati neprijatelji su snažno uzvratili artiljerijskom paljbom po našim položajima na Grkavcu. Vatrom su nas zasipali neprekidno do kasnih večernjih sati, a onda povremeno i tokom noći. Odredi bataljona „Intra“ su sa velikim elanom počeli rušenje dijela puta prema Podorsniku. Ti su radovi nastavljeni tokom dana i noći, a proširili su se i na oblast Grkavca i na položaje iza Crkvice. Uveče je u Crkvice stigao general Gemi (Ghemi) koji mi je ponovo prenio poziv generala Frančeskinija da se uputim prema Podgorici kako bih se predao.

Generalu Gemiju sam odgovorio da je beskorisno insistirati, da želimo da idemo do kraja putem koji smo odabrali i da, uostalom, generalu Frančeskiniju ne priznajem autoritet komandanta Armijskog korpusa, pošto ga na taj položaj nije postavila legitimna italijanska vlada. Istini za volju, moram dodati da je general Gemi izrazio svoje nezadovoljstvo zbog toga što je zadužen za misiju koja nije u skladu sa njegovom

prošlošću kao vojnika, ali ni sa njegovim shvatanjem vojničke časti. Dodao je da se divi onome što činimo i da je u mislima uz nas. Na kraju je dodao i to da me general Frančeskini, uprkos podsticajima na predaju koje su nesumnjivo nametnuli Njemci, ohrabruje da istrajem.

Dan 25. septembar

Budući da su dobijene informacije i zapažanja na terenu potvrdili koncentrisanje njemačkih trupa u oblasti Risna, komandant sektora je 5. artiljerijskoj bateriji grupe „Aosta“ izdao naređenje da, naoružana samo ličnim i automatskim oružjem zauzme kotu 1308 i da nastavi borbu do konačnog kraja. Bataljon „Ivrea“ je dobio zapovijed da pojača liniju. Tokom jutra sam posjetio čete bataljona „Ivrea“ kako bih pomogao majoru Sesiću u namjeri da bataljon ponovo stavi pod kontrolu i da ga politički edukuje.

Dan 26. septembar

U 9:00 sati naši položaji na Ledenicama i Grkavcu zasuti su snažnom artiljerijskom vatrom, dok su istovremeno njemačke snage koje su se tokom noći približile, napale isturene položaje 39. čete, koja je hrabro odolijevala uprkos gubicima pretrpljenim od artiljerijske paljbe. Neprijateljski gubici su bili veliki, ali je neprekidna artiljerijska i minobacačka vatra po našim linijama koje su protivnici otkrili, a koja je trajala i tokom noći, ukazivala na to da će neprijateljski napad ponovo početi narednog dana sa novim snagama koje su vjerovatno tokom noći transportovane iz Kotora, što se moglo zaključiti po velikom broju kamiona koji su se kretali putem Risan - Ledenice.

Dan 27. septembar

Od zore je neprijateljski napad ponovo počeo, snažniji i na širem frontu nego prethodnog dana. Bataljon „Ivrea“, iznuren

jučerašnjim borbama, zadržao je do oko 12 časova sve položaje, ali je u popodnevnim satima morao da se povuče u oblast Ledenica zbog pojačane artiljerijske vatre i napada iz aviona. Napuštene su kote 664 i 773, dok su sačuvani položaji na kotama 1.308 (Goli V.) i 1.277 (Velji Vrh). U toku dnevnih operacija značajan je bio protivnapad 40. čete pod komandom poručnika Kornakjonea (Cornacchione), kojim je na neko vrijeme situacija stabilizovana.

Dan 28. septembar

Nastavljen je snažan njemački napad. Oko 10:00 časova, nakon snažnog bombardovanja iz aviona koje je izvršila jedna eskadrila od 5 bombardera poslije kratke artiljerijske pripreme, neprijatelj je uspio da slomi otpor bataljona „Ivrea“ i da zauzme Grkavac i kotu 1.308. Prema Crkvicama, međutim, nije bilo nikakvog djelovanja, kao ni prema položajima između Crkvice i Veljeg Vrh. Pošto su u pozadinu evakuisani svi ranjenici, kao i zalihe municije i namirnica, bataljon „Ivrea“ se tokom noći povukao na zaravan Dragalj, pod zaštitom 37. čete bataljona „Intra,“ koja je u toku noći 28. septembra poslata na kotu 979 kako bi blokirala prilaze iz pravca Grkovca.

Gubici jedinica 4. puka alpinaca (pukovska četa i bataljon „Ivrea“):

- 21 poginuli (od toga 3 oficira)
- 53 ranjena (od čega 4 oficira)
- 102 nestala (gotovo svi oni su mrtvi ili ranjeni).

Komanda divizije se premjestila u oblast Podorsnika.

Dan 29. septembar

Borbe koje je bataljon „Ivrea“ vodio na prirodno jakim položajima, a koje su završene povlačenjem, iznijele su na vidjelo nesposobnost naših jedinica da izdrže udar snaga koje raspolažu bolje naoružanom pješadijom i u djelovanju imaju

podršku artiljerije i avijacije. Tome se mora dodati i određeno neiskustvo naših trupa koje su do tog trenutka djelovale samo u gerilskim akcijama protiv partizana, kao i borbeni moral koji su kod mnogih pojedinaca poremetila dešavanja u našoj zemlji. Sve to je zahtijevalo djelovanje u smjeru ponovne političke edukacije ljudstva koja nije odmah mogla da pruži rezultate. Moram da dodam i to da pukovnik Anfoso nije imao previše povjerenja u borbenu gotovost svojih bataljona, i da je u nekoliko navrata manje ili više prikriveno nagovijestio da bi, u slučaju odlučnog neprijateljskog napada, sa svojim trupama krenuo u oblast Bijele Gore.

Bio sam uvjeren sam da otpor u ovoj oblasti ne može dugo potrajati, i da je potrebno sačuvati jedinice od neprijatelja kako bi bile premještene u neku zonu koju kontroliše NOVJ, gdje bi bile pridružene organizaciji pomenute vojske i reorganizovane. Na sreću, zadržao sam kontakte sa partizanskom komandom u Crnoj Gori i Boki, i oni su mi ukazali na Gornje Polje kod Nikšića gdje bih mogao da povedem svoje jedinice. Ove ideje sam izložio komandantima, koji su reagovali na različite načine:

- pukovnik Anfoso je izjavio da je već uspostavio veze sa četničkim majorom Baćovićem, koji ga je uvjerio da će se pobrinuti za snabdijevanje njegovih jedinica i da će ih odvesti u jednu oblast u Srbiji kod generala Draže Mihailovića koji je 3. puk alpinaca smatrao „zenicom oka svoga“. Na prigovor da mnogo toga ukazuje na to da četnici nemaju nikakvu namjeru da se bore protiv Njemaca i da se pridruživanjem njima ne ispunjavaju naredbe naše vlade, pukovnik Anfoso, koliko se sjećam, nije ponudio značajne argumente;

- putpukovnik Muso, komandant 4. puka alpinaca, i major Rejnieri, komandant bataljona „Ivrea“, iskazali su spremnost da izvrše moja naređenja;

- major Sesić, komandant bataljona „Intra“, izjavio je da je lično u potpunosti uvjeren da je neophodno odmah napustiti tu

oblast i priključiti se jedinicama NOVJ. Ukazao je, međutim, na to da je do prije nekoliko dana taj bataljon bio pod komandom profašistički nastrojenog majora Kozence i da je njegova propagandna aktivnost ostavila traga među ljudstvom; rekao je i da je on od trenutka preuzimanja bataljona pokrenuo intenzivno propagandno djelovanje kako bi iskorijenio fašistička osjećanja u bataljonu, iz koga je već odstranio jednog oficira - ljekara kod koga je prepoznao snažno fašističko opredjeljenje. Njegov rad na uvjeravanju u neophodnost povezivanja sa jedinicama NOVJ ometala su svježja sjećanja na razoružavanje 24. čete tokom prelaska iz Nikšića prema Kotoru, zaključio je major Sesić, ustvrdivši da će učiniti sve što je u njegovoj moći kako bi ubijedio svoje ljudstvo.

- raspustio sam sastanak označivši Gornje Polje kao mjesto okupljanja, u slučaju da neprijatelj iznenadnim napadom uspije da poremeti naše linije, i naredio da se počne sa premještanjem municije i zaliha hrane u oblast Trešnjeva.²³

Tokom istog dana grupa „Aosta“ i bataljon „Intra“ poslali su po jednu kolonu sa namirnicama u navedenu oblast. „Aosta“ je na sebe preuzela odbranu Podorsnika rasporedivši se preko njega. Bataljon „Intra“ i inženjerijski bataljon su ubrzali radove na onesposobljavanju puteva ka Grkavcu, prema Crkvicama, duž prolaza Podorsnik, a isto je učinjeno i duž puta iz pravca Trebinja, odmah zapadno od Grahova.

U kasnim popodnevnim časovima oko 200 alpinaca iz bataljona „Intra“, oglušivši se o naređenja svojih oficira, uputili su se u Risan kako bi se predali Njemcima.²⁴ Nažalost,

²³ Trešnjevo se nalazi sjeverno od Boke Kotorske. To malo mjesto je u ovom periodu bilo pod kontrolom partizana. Kroz selo prolazi put koji preko Grahova i Trubjele vodi prema Nikšiću.

²⁴ Odluka generala Vivalde da se pridruži partizanima pročuła se među oficirima i ljudstvom i izazvala je različite reakcije. Najupadljivija i najgora je bila reakcija 39. čete bataljona „Ivrea“: brojni alpinici su izrazili odlučnost „da

dezertiralo je i nekoliko oficira iz bataljona „Ivrea“. U pitanju su kapetan Korbela koga sam već pominjao, kao i poručnici Trovero (Trovero) i Lazaroni (Lazzaroni). Dvojica oficira, kapetani Saliče (Salice) i Vero (Verro), prikrili su svoj kukavičluk zakašnjelim fašističkim pokajanjem i izgubili se. Mislim da su otišli da se predaju Njemcima. Nestao je i poručnik, ljekar Boroni (Boroni), koji je sa sobom poveo sanitetskog pomoćnika i ranac ljekova. Ovi bolni događaji su svakako uticali na raspoloženje u bataljonu „Intra“ koji je branio liniju fronta, pa su tokom noći dezertirali i sedmorica ili osmorica vojnika.

Dan 30. septembar

Njemački avioni bombardovali su oblast bez nanošenja štete. Njemačke izviđačke patrole su napadale kako bi otkrile linije koje drži četa bataljona „Intra“. Odbijene su, a jedna od njih je potpuno uništena. Oduzeti su jedan parabelum i jedna automatska puška. Komanda divizije se premjestila u oblast Jovičine Vode koja je pogodnija za uspostavljanje telefonskih veza sa različitim sektorima.

Dan 1. oktobar

Tokom noći 1. oktobra patrole bataljona „Intra“ prodrle su među njemačke linije. Jedna od njih se vratila noseći zaplijenjeni mitraljez. Bataljon „Ivrea“ se premjestio u oblast Jovičina Voda. Bataljon „Pinerolo“ se pomjerio u oblast Zagvordak²⁵, kota 1.017, a komanda 3. puka alpinaca prešla je u Jasenov do.

se više ne bore“. Oko 200 njih je napustilo snage i dozvoljeno im je da odu noseći sa sobom samo pušku. U Luciano Viazzi, Leo Taddia, *nav. djelo*, str. 291.

²⁵ Upitnik u originalnom tekstu (prim. prev).

Dan 2. oktobar

Tokom ovog, kao i prethodnih dana, više puta se bezuspješno raspravljalo o trenutnoj situaciji i uzalud se nastojalo da se pukovnik Anfoso ubijedi da prihvati rješenje o povlačenju prema Gornjem Polju. S obzirom na njegovu nepopustljivost, a pošto sam bio uvjeren i da aktivnosti njemačkih patrola i artiljerije prethode napadu, naredio sam polazak prema Gornjem Polju onih jedinica koje radije biraju pridruživanje jedinicama NOVJ.

Tokom dana grupa „Aosta“ je prešla u oblast Trešnjevo – Kobilji Do. Narednog dana je prema Gornjem Polju trebalo da krene bataljon „Ivrea“, putem Grahovo – Trubjela, a komanda divizije, inženjerijski bataljon i glavni štab prema Trešnjevju i Kobiljem Dolu. Bataljon „Intra“ je trebalo da narednog jutra sa svim snagama pokrije teritorije iz pravca Grkavca kako bi zaštitio prethodno pomenute aktivnosti, i da se po njihovom završetku pridruži.

Nažalost, došlo je do nekih odvratnih scena. Jedinicama koje su kretale bile su potrebne namirnice, od kojih je većina bila u nadležnosti 3. puka alpinaca. Odbili su da ih daju ili su bili veoma škrti. Na vrata magacina postavljeni su naoružani stražari. Po neprijatnom ponašanju istakao se kapetan Martin iz 3. puka alpinaca. Sjećam se da je jedan nadzornik skladišta goriva čak izjavio da ni general komandant ne bi mogao da uzme ništa bez dozvole pukovnika Anfosa. Ovaj je svojim jedinicama obećao dva mjeseca sigurne opskrbe namirnicama i nije želio da rezerve budu načete.

Dan 3. oktobar

U jutarnjim časovima me je major Sesić, komandant bataljona „Intra“, obavijestio da je njegova misija ubjeđivanja ljudstva bila uzaludna. Cijeli bataljon, i oficiri i vojnici, nipošto nisu

željeli da se pridruže NOVJ. Major Sesić je naredio da jedna kolona sa provijantom krene prema partizanskoj oblasti Trešnjevo, ali su vozači odbili da krenu. Među ljudstvom se rasprostranila iluzija da bi mogli da očuvaju autonomiju i da se ne kompromituju saradnjom ni sa četnicima ni sa partizanima. U slučaju njemačkog napada planirali su da se povuku u planinu i da sa sobom ponesu svoj magacin sa namirnicama koji bi im omogućio preživljavanje oko 30 dana. Nisu željeli da se previše udaljavaju od obale kako bi, u slučaju iskrcavanja Amerikanaca i Engleza, koje se po neosnovanim glasinama smatralo sigurnim, mogli da priteknu. U stvari je razoružavanje 2. čete tokom prelaska iz Nikšića ka Kotoru ostavilo vrlo lošu uspomenu u bataljonu, a kontakti koje su imali sa pukovnikom Anfosom prije dolaska komande divizije na Crkvice značajno su uticali na ponašanje oficira. Stoga sam naredio majoru Sesiću da se vrati u komandu divizije i da komandovanje bataljonom prepusti kapetanu Zavataru.

I tokom ovog dana bilo je neprimjerenih scena kod magacina sa zalihama 3. puka alpinaca i bataljona „Intra“, gdje se rasporedila jedna ekipa mitraljezaca pomenutog bataljona, kako se priča po naređenju kapetana Zavataru, kako bi na taj način spriječili bilo kakvo uzimanje namirnica. Nekoliko sati prije polaska u komandi divizije se pojavio pukovnik Anfoso koji je – izrazivši žaljenje zbog onoga što se desilo ispred magacina – te magacine stavio na raspolaganje divizijskoj komandi. Međutim, već je bilo prekasno. Prije nego što se krenulo prema Trešnjevju, namjeravajući da izbjegnem nove podjele među onima koji su željeli da ostanu u ovoj oblasti, izdao sam naređenje u kome sam dao informacije o trenutnim kretanjima i stavio bataljon „Intra“ pod komandu 3. puka alpinaca. Preporučio sam svima da budu složni i da poštuju zapovijesti nadređenih. Još uvijek sam gajio nadu da bi to što smo mi krenuli moglo da utiče na one koji su namjeravali da ostanu i da

ih odvratili od njihovih zamisli. Bataljon „Ivrea“ je krenuo prema Grahovu, a komanda divizije, štab divizije i mješoviti bataljon su se uputili ka Trešnjevju.

Dan 4. oktobar

Došli smo do grupe „Aosta“ u zonu Kobilji Do. Pukovniku Anfosu predat je radiotelegram kojim je obaviješten da su, prema prikupljenim informacijama, italijanski ili saveznički avioni u okolini Nikšića izbacili letke, u kojima podstiču italijanske trupe na otpor.

Dan 5. oktobar

Grupa „Aosta“ je krenula u pravcu Gornjeg Polja.

Kolona Komande divizije zaustavila se u Kobiljem Dolu kako bi se životinje, u stanju krajnje iscrpljenosti, odmorile.

Popodne su stigla dva kurira iz grupe „Aosta“, donoseći poruku kojom je major Ravnić obavijestio da njemačke trupe drže neke punktove na putu od Nikšića do Trebinja, da je on neopažen zauzeo Goštac, brežuljak iznad puta i da će tokom noći pokušati da prođe kako bi stigao do Gornjeg Polja.

Nakon ovog obavještenja i vidjevši tokom dana da avioni i artiljerija snažno bombarduju zonu Crkvice i q 11 77, poslao sam pukovniku Anfosu radiotelegram otprilike ove sadržine:

„Put Nikšić – Trubjela zaposjeli su neprijatelji; mi jednako nastavljamo. Imam utisak da neprijatelj pokušava da opkoli i vas. Ne odugovlačite, već se sa vašim trupama uputite južno od Vilusa u zonu Velimlje gdje ćemo ponovo uspostaviti kontakt.“

Na ovo naređenje pukovnik Anfoso kasnije je odgovorio radiotelegramom kojim nas je obavijestio da Njemci drže Grahovo i tražio od mene da angažujem partizanske jedinice da mu otvore put.

Naravno, nijesam bio u mogućnosti da odobrim ovakav zahtjev jer nijesam bio u kontaktu sa partizanskim jedinicama; s

druge strane znao sam da pukovnik Anfoso raspolaže snagama koje su mu omogućavale da sam sebi otvori put i da, imajući u vidu prostranost ove zone, može da izbjegne mjesta koja su zauzeli neprijatelji.

Ovaj radiotelegram prije svega mi je potvrdio sve snažniju namjeru pukovnika Anfosa da se prebaci u zonu Bijele Gore kako bi se pridružio četnicima. Od tog trenutka prestala je komunikacija sa komandom trećeg puka alpinaca.

Dani 6-7-8-9. oktobar

Kolona Komande divizije kretala se od Kobiljeg Dola prema Plitkom Dolu, gdje se navodno nalazila grupa „Aosta“. Put ide pravcem Velja Aluga – Ropiske Aluga – Ovči Do. U ovom posljednjem mjestu sreli smo kurira Komande Treće partizanske divizije koji nam je prenio da je dobio naređenje da nam bude vodič do Ramovića Aluge, gdje se nalazila njegova komanda. U ovom mjestu uspostavio sam kontakt sa komandantom divizije (pukovnikom Radovanom Vukanovićem) i sa bataljonom „Ivrea“ koji je u to mjesto došao dva dana ranije i koji se tu zadržao na poziv pomenute divizije kako bi se pobrinuo za skupljanje dijela municije koju grupa „Aosta“ nije mogla da ponese sa sobom. Partizanski komandant je o situaciji rekao sljedeće:

- u odnosu na zonu u kojoj se nalazimo, njemačke trupe pokušavaju da nas opkole u još širem radijusu,
- put Nikšić – Vilusi je u rukama Njemaca;
- partizani zauzimaju brežuljke oko Ramovića Aluge;
- partizanska divizija ima namjeru da napravi sigurnosni koridor u zoni Loza, kako bi – u sumrak – sjeverno od puta i željezničke trase Nikšić – Vilusi omogućila prolaz odredima divizije „Taurinense“, koju po naredbi više partizanske komande treba da dovede do odredišta.

Oko podna 6. oktobra naše i partizanske položaje bombarduje njemačka artiljerijska baterija pozicionirana u zoni Pandurica –

Rudine. Inženjerijski bataljon trpi neke gubitke u ljudstvu. Oko 16 sati kuća Ramovića Aluga, gdje su se nalazile komande dvije divizije, dospijeva pod intenzivnu paljbu automatskog oružja iz više pravaca. Bataljon „Ivrea“ koji se svrstavao u kolonu radi pokreta, odgovorio je koliko je mogao. Njemačka paljba iznenadila je partizane, zadala im nekoliko gubitaka i nakratko izazvala pometnju.

Kako smo poslije saznali partizani su, kako bi se spremili na pokret, prerano uklonili sigurnosne straže oko Ramovića Aluge i njemački odredi, predvođeni četnicima, uspjeli su da zauzmu okolne vrhove.

Kad je pao mrak, odredi alpinaca i partizana uspjeli su da prekinu kontakt sa Njemcima i spreme se na pokret. Kada su stigli na petnaestak minuta od željeznice, zastali su nešto duže kako bi dozvolili partizanima da na konjima preventivno istraže put i željeznicu. Budući da prolaz u odabranom pravcu vjerovatno nije djelovao sigurno, kolona se donekle vratila istim putem kako bi pokušala prelaz nešto zapadnije. Neizbježna buka koju je kolona u maršu napravila omogućila je isturenim njemačkim grupama da prate njen pokret.

Utisak o tome može se donijeti na osnovu svjetlećih raketa koje su Njemci ispalili sa obližnjih brežuljaka kako bi komandama koje su ih odvojile označili njihovu poziciju. Odjednom su u zonu kojom je prolazila kolona, njemačke patrole koje su je pratile ispalile veliki broj raketa, za kojima je uslijedila žestoka vatra iz artiljerijskog, minobacačkog i automatskog oružja sa brežuljaka sjeverno od puta Nikšić - Vilusi, uz vatru iz automatskog oružja obližnjih njemačkih odreda. Situacija je postala krajnje ozbiljna. Kolona je bila u vatrenom krugu koga je obasjavao plamen iz oružja i svjetleći hici, i činilo se da je odatle nemoguće pronaći izlaz. Partizani i alpinci iz kolone razdvojili su se u dolinama kako bi izbjegli upornu i žestoku vatru. Izgubila se svaka veza između njih.

Došlo je do velikih gubitaka, koje uostalom nije bilo moguće utvrditi. Od tog trenutka izgubila se i svaka veza između članova komande divizije koji su sa mnom bili na čelu kolone alpinaca.

Pokušao sam da nađem neku drugu tačku prelaza sa pukovnikom Bekarijom i potpukovnikom Musom koje sam potom pronašao, ali, pod udarom neprijateljskih svjetlećih raketa i žestoke vatre iz mitraljeza, kao i zbog toga što je već bilo svanulo, bili smo prisiljeni da odustanemo. Nekim čudom smo umakli pred nemačkim čišćenjem teritorije koje je nastupilo narednog dana i uspjeli da tokom sljedećih noći pređemo, prvo Muso, a zatim ja sa Bekarijom.

Približili smo se Kamenskom, ali zavedeni netačnim informacijama civila koji su govorili da je čitava okolna zona pod okupacijom četnika, dok Gornje Polje drže Njemci, a ništa nijesu znali ili nijesu htjeli da nam kažu o partizanima ili djelovima divizije za koje smo pretpostavljali da su prešli u ovu zonu prije nas, ostali smo više dana na planinama Kite lutajući tamo-amo u potrazi za izlazom koji će nas dovesti do partizana.²⁶ U ovom periodu pretrpjeli smo i iznenadni napad bandita koji su nam oduzeli sve što smo imali, čak i dio garderobe koja je bila na nama. Napokon, nakon dužeg lutanja, uspjeli smo – zahvaljujući jednom popu koji se predstavio kao partizan – da uspostavimo kontakt sa mjesnim partizanima i da dođemo do crnogorske komande, a potom i do Pljevalja.²⁷

²⁶ Među onima koji nijesu htjeli da rizikuju prelazak puta Nikšić – Trubjela – Grahovo, koji su strogo kontrolisali Njemci, bila je grupa oficira: među njima bio je general Vivalda. Ovi oficiri, iznureni od napora sakrili su se po šikarama i klancima: da su ih Njemci uhvatili odmah bi ih strijeljali [...]. Up. Luciano Viazzi, Leo Taddia, *nav. djelo*, str. 377 i dalje.

²⁷ Prema svjedočanstvu Karla Ravniča: „Kada je stigao u komandu general Vivalda bio je veoma mršav i gotovo nag. Morao sam da mu poklonim košulju, džemper i vjetrovku“. Up. Luciano Viazzi, Leo Taddia, *nav. djelo*, str. 376.

Iste noći 6. oktobra i tokom noći koje su uslijedile, odredi alpinaca i pojedini oficiri uspjeli su da prođu sjeverno od puta Nikšić – Vilusi, i da dođu do Kamenska. Među njima je bio načelnik generalštaba divizije, potpukovnik Čiljeri (Ciglieri), major Sesić (Sessich) i drugi oficiri iz komande, koji su, nakon što su se ponovo okupili u Trepči sjeverno od Kamenska ponovo uspostavili Komandu divizije.²⁸

Od tog trenutka, do mog povratka, naređenja odredima izdavao je načelnik štaba divizije.

Mnoge su vojnike, međutim, narednih dana zarobili Njemci. Inženjerski bataljon i štab divizije vratili su se prema Trešnjevju; Inženjerski bataljon, pod vođstvom partizana Nikole Popovića, uspjeće da stigne do Gornjeg Polja, dok će njegov štab zarobiti Njemci.

Šta se u međuvremenu desilo sa grupom „Aosta“ i odredima koji su ostali u zoni Crkvice – Jovičina Voda?

Grupa „Aosta“, koja je 5. oktobra stigla u Plitki Do, izvidnicom je neopaženo okupirala Goštac koji se izdiže iznad puta i kasnije u toku noći odlučno je gotovo cijela prešla sjeverno od puta Nikšić – Trubjela. Naredne noći, iskoristivši borbe Njemaca sa Komandom divizije, i ostatak grupe uspio je da pređe. Što se tiče odreda koji su ostali u zoni Crkvice, vijesti o njima prenosim na osnovu izvještaja koji je predao kapetan Zavataro (Zavattaro).

Uveče 3. oktobra bilo je mirno. Poneki artiljerijski pucanj na Jovičinoj Vodi stavljao je do znanja da su Njemci isturili svoje baterije. Narednog dana, sedmu četvu bataljona „Intra“, koja je prepriječila put iz pravca Grkavca, žustro su napala dva njemačka bataljona. Situacija je postala veoma teška budući da, uprkos uvjerenjima komandanta trećeg puka alpinaca, bataljon „Pinerolo“ nije bio okupirao uzvišicu Crni Vrh, koju su zauzeli

²⁸ U selu Trepča, malom mjestu između Grahova i Nikšića, ponovo se uspostavlja komanda divizije.

Njemci i odakle su gađali pozadinu sedme čete. Intervenirao je komandant bataljona koji je jakom baražnom vatrom iz minobacača kalibra 81 mm uspio da zaustavi protivnika.

Dovedena je i 24. četa tako da se situacija dijelom stabilizovala. Međutim, gubitak Crnog Vrha natjerao je komandanta trećeg puka alpinaca da naredi bataljonu „Intra“ da se povuče na Jovičinu vodu, u liniji sa kotom 1.115 na Crkvicama. Povlačenje je uredno obavljeno tokom noći.

Započeto je pražnjenje magacina sa hranom prema zoni planine Lisac.

Dana 5. oktobra, Crkvice i kota 1.177 trpe žestoko bombardovanje eskadrile aviona tipa „Štuka“ i njemačke kolone silaze sa puta ka Grkavcu i kreću ka Crkvicama. Bataljon „Pinerolo“ povlači se sa pozicije kote 1.115, a bataljon „Intra“ takođe dobija naređenje da se povuče u zonu Lisca.

Dana 6. oktobra Njemci su se u velikom broju uputili ka koti 1.177 dok ih je u tome ometala vatra mitraljeskog voda bataljona „Intra“, tukući artiljerijom pozicije koje je bataljon držao.

U noći između 6. i 7. oktobra bataljon se povukao dublje u zonu planine Lisac. Dana 7. oktobra njemački odredi koji su vjerovatno došli iz pravca Nikšića zauzeli su Grahovo. Stoga je bilo neophodno povući se još jednom da nas ne bi opkolili. Bataljon „Pinerolo“ predao se Njencima 8. oktobra dok se bataljon „Intra“, uz komandu Tećeg puka alpinaca i dva voda gerilaca povukao u zonu Begova Morica. U ovom mjestu pukovnik Anfoso (Anfosso) obratio se bataljonu i izložio velike poteškoće sa kojima će alpinci morati da se suoče i velike žrtve koje će morati da podnesu ratujući kao gerilci u crnogorskim planinama. Riječi komandanta Trećeg puka alpinaca obeshrabrile su bataljon „Intra“ koji je odlučio da se preda, izuzev 11 oficira i 58 alpinaca, koji su zajedno sa gerilcima Trećeg puka alpinaca oformili odred pod komandom kapetana Zavatarra (Zavattaro).

Dan 10. oktobar

Komanda divizije i preživjeli iz bataljona „Ivrea“ zajedno sa komandom Treće partizanske divizije prebacuju se preko Sjenokosa u Šipačno iznad Nikšića.

Dan 11. oktobar

Komanda je uspostavila kontakt sa partizanskom komandom Crne Gore i Boke i dogovorila se da se grupa „Aosta“, koja se našla u toj zoni, organizuje i dobije ime „Brigada“ i da ostane na operativnom raspolaganju toj komandi. Osim toga, dogovoreno je da se komanda divizije „Taurinense“, bataljon „Ivrea“, vojnici iz inženjerskog bataljona koji su tamo došli tokom dana zajedno sa svojim komandantom, kao i vojnici koji su naknadno ušli u sastav I brigade divizije „Taurinense“ (grupa „Aosta“) prebace u zonu Kolašina, kako bi uspostavili kontakt sa komandom II korpusa NOVJ i sproveli organizaciju drugih odreda divizije „Taurinense“ koje treba angažovati u borbi protiv Njemaca.

Dani 12-13-14-15. oktobar

Prebacivanje kolone preko Luke Bojovića i Veljeg Dubokog u Kolašin.

Dana 15. oktobra u Kolašinu je uspostavljen kontakt sa četom divizije „Venecija“ pod komandom kapetana Rive i načelnik štaba divizije uputio se u Berane kako bi se posavjetovao sa komandom pomenute divizije.

Dan 16. oktobar

General Oksilija, komandant divizije „Venecija“ i general-major Peko Dapčević, komandant Drugog partizanskog korpusa izvršili su smotru odreda alpinaca koji su došli u Kolašin. Dva komandanta uputili su riječi hvale i podstreka.²⁹

²⁹ Potpukovnik Muso ovako pamti taj dan: „Govori Peko Dapčević, a

Dani 17-18. oktobar

Od odreda koji su stigli u Kolašin formirana je još jedna brigada.

Dan 18. oktobar

Oformljena je Druga brigada divizije „Taurinense“ sa tri bataljona, po tri čete, pod komandom majora Rejnieri Spirita (Reynieri Spirito). Vojnici koji je čine uglavnom pripadaju bataljonu „Ivrea“ i Prvom bataljonu alpinske artiljerije. Ukupna snaga: 23 oficira, 710 vojnika. Potpukovnik Muso (Musso) postavljen je za komandanta 83. puka pješadijske divizije „Venecija“.

Dan 20. oktobar

Usljed pritiska Njemaca na položaje koje su držali odredi divizije „Venecija“ u Lijevoj Rijeci i Mateševu, komanda Drugog partizanskog korpusa i komanda divizije „Taurinense“ prebacuju se u Mojkovac.

Stigla je vijest da divizija „Venecija“ napušta Berane.

Dani 21-22-23-24. oktobar

Komanda Drugog korpusa i Komanda divizije „Taurinense“ prebacuju se preko Šahovića u Pljevlja. Naknadno će biti riječi

nakon par riječi na italijanskom, nastavlja na španskom i kaže da je ponosan što nas ima uz sebe, da se borimo protiv Njemaca i fašista. Podsjeća nas da se borio, u Španiji, rame uz rame sa drugim Italijanima, i da je, i na Drini – iako je on, tada, bio na drugoj strani – upoznao hrabrost italijanskih vojnika. Zaključuje tvrdnjom da je siguran da ćemo mu mi pomoći da povрати slobodu. Ta dva govora su nam bila po volji, i primijetili smo da su partizani, kao i mi, zauzeli stav mirno kada je general Oksilija saopštio da je, prije nekoliko dana, 5. oktobra, italijanski kralj objavio rat Njemačkoj“. Up. Luciano Viazzi, Leo Taddia, *nav. djelo*, str. 493 i dalje.

o operativnoj aktivnosti koju je obavila Druga brigada divizije „Taurinense“.

Dan 25. oktobar

U Pljevljima i u okolnim mjestima pronađeno je oko 500 vojnika divizije „Taurinense“. Uglavnom se radi o vojnicima koji su se u vrijeme objave primirja nalazili u Pljevljima radi pražnjenja magacina njihovih odreda ili o vojnicima koji su bili dio voda u pratnji autokolona za prenos zaliha koje su presreli Njemci. Stigla je vijest da se mnogi drugi vojnici nalaze u Priboju zajedno sa Desetom grupom crnokošuljaša čiji se komandant – pukovnik dobrovoljačke milicije Palmeri – udružio sa Njemcima i četnicima. Napisano je pismo u kome je pomenutom osoblju naređeno da tajno napuste Desetu grupu crnokošuljaša i dođu u Pljevlja. Međutim, pismo nije stiglo na vrijeme do destinacije. Kada Priboj budu zauzeli odredi Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, biće utvrđeno da je jedan dio alpinaca napustio grad zajedno sa crnokošuljašima.

Dani 26-27-28-29-30-31. oktobar

Među osobljem zatečenim u Pljevljima, oko 320 vojnika ocijenjeni su kao pogodni da uđu u sastav boračkih odreda, pa su poslani u Prijepolje radi prestrojavanja i osnivanja jezgra Treće brigade divizije „Taurinense“.

Dana 30. oktobra stigao sam do položaja grupe „Aosta“. Obratio sam se trupama a potom nastavio prema Pljevljima. Telefonirao sam potpukovniku Čiljeriju (Ciglieri), načelniku štaba divizije, obavijestivši ga da preuzimam komandu nad divizijom.

Dan 1. novembar

Ništa posebno se nije dogodilo.

Dan 2. novembar

Stigao sam u Pljevlja i ponovo uspostavio kontakt sa oficirima iz moje komande.

Dani 3-4-5-6.novembar

Nije bilo bitnih novosti.

Dan 7. novembar

Komanda divizije prebačena je u Prijepolje.

Dani 8-9-10. novembar

Nije bilo bitnih novosti.

Dan 11. novembar

Sto alpinaca koje je u Priboju pronašla Peta krajiška divizija poslato je u Prijepolje Trećoj brigadi koja je bila u fazi formiranja.

Dani 12-13-14 novembar

Nije bilo bitnih novosti.

Dan 15. novembar

Obratio sam se alpincima Treće brigade u formiranju. Uveče je komanda divizije prebačena u Pljevlja, nakon napada na Prijepolje.

Dan 16. novembar

Komanda divizije prebačena je u Odžak.

Dani 17-18-19. novembar

Pronašli smo 83 vojnika iz raspuštenih italijanskih jedinica i

poslali ih Trećoj brigadi.

Dan 20. novembar

Komanda je prebačena iz Odžaka u Pljevlja.

Dani 21-22-23-24. novembar

Nije bilo bitnih novosti.

Dan 25. novembar

Komanda divizije prebačena je iz Pljevalja u Odžak. Treća brigada prebačena je u zonu Bobova.

Dani 26-27. novembar

Nije bilo bitnih novosti.

Dan 28. novembar

Komanda Drugog partizanskog korpusa naredila je da se od trupa divizija „Venecija“ i „Taurinense“ formira nova divizija pod imenom Italijanska partizanska divizija Garibaldi.³⁰

Komandant nove divizije biće general Oksilija, komandant divizije „Venecija“; njegov zamjenik biće general Vivalda;

³⁰ U svom dnevniku tadašnji potpukovnik Karlo Vitorio Muso (CarloVittorio Musso), komandant bataljona „Ivrea“ Četvrtog puka alpinaca, sjećajući se svojih iskustava u partizanskoj borbi, piše: „Prva tri mjeseca borbe protiv Njemaca, od septembra do decembra 1943. godine, bila su herojska za divizije ‘Taurinense’ i ‘Venecija’: kasnije su se pojavile poteškoće sa tragičnim posljedicama. Tada se borbi protiv Njemaca pridružila borba protiv vremenskih nepogoda, gladi i, često, sukob sa našim saveznicima partizanima“. Tim riječima Karlo Vitorio Muso, potom komandant brigade divizije „Garibaldi“, uvodi drugi dio svog dnevnika. Opisana situacija obuhvata razdoblje od decembra '43. do pobjedničkog maja 1945. godine. Up. Gabrio Lombardi, *nav. djelo*, str. 380 i dalje.

načelnik štaba divizije biće potpukovnik Čiljeri. Oficiri komande biće probrani među oficirima komandi dvije divizije. Divizija će imati tri brigade; Prvu će činiti borci i kadrovi divizije „Taurinense“, Drugu i Treću borci i kadrovi divizije „Venecija“; Divizija će raspolagati artiljerijskom baterijom 75/18 od četiri komada (19. artiljerijska jedinica) i bolnicom koju će činiti osoblje i materijal divizija „Venecija“ i „Taurinense“.

Shodno pomenutom naređenju raspuštene su Druga i Treća brigada divizije „Taurinense“, čije će osoblje, osim jednog posebno efikasnog dijela koji šaljemo Prvoj brigadi, sačiniti Deseti i Jedanaesti bataljon radnika koji će, zajedno sa drugih devet iz divizije „Venecija“, biti pod komandom pozadine povjerene potpukovniku Musu.

A sada par riječi o operativnoj aktivnosti Prve i Druge brigade divizije „Taurinense“ i o aktivnostima bataljona pod komandom kapetana Zavataara, nakon napuštanja zone Boke Kotorske.

Prva brigada

U noći 10. oktobra Prva brigada se postrojila na uzvišenjima koje odvajaju Nikšićki put od Gornjeg Polja sa zadatkom da, u saradnji sa italijanskim odredima, spriječe Njemce da izađu iz garnizona u Nikšiću. Dana 20. oktobra Njemci iz garnizona u Nikšiću i Danilovgradu koje je razdvajao Deseti bataljon, odlučili su da ojačaju prolaz. Nažalost, njihov napad krenuo je kada je pomenuti bataljon, u skladu sa prethodno dobijenim naređenjima, počeo da napušta svoje pozicije. Uprkos tome, otpor Četvrtog bataljona trajao je do kasno uveče. Dana 27. oktobra, Šesti bataljon koji je držao pozicije u Bršnu napali su

Njemci, četnici i fašistička milicija iz pravca Kličeva. Komanda bataljona je vještim manevrom ojačala i brzo raširila svoje lijevo krilo, uspjevši da uzvrati napad i natjera neprijatelja na bijeg, prateći ga do ulaza u Nikšić.

Oko 11 sati 10. novembra odredi četnika i fašističke milicije, uz podršku i pratnju artiljerije i njemačkih minobacača krenuli su u napad na pozicije Četvrtog i Šestog bataljona raspoređenih u sektoru Sretnja – Brijestovo – Vinići. Četvrti bataljon pružio je snažan otpor, čak i kada je neprijatelj upotrijebio tenkove. Posebnu pohvalu zaslužio je vod čete pod komandom potporučnika Gaetana Fjorentinija (Gaetano Fiorentini) koji se hrabro držao, uprkos činjenici da je pola njegovih vojnika izbačeno iz stroja. (2 poginula, 9 povrijeđenih, 3 nestala) i odgovorio na napad odbivši neprijatelja.

Peti bataljon, osim frontalno, napale su i s leđa četničke bande s planine. Pod pritiskom sa više strana, povukao se duž jugozapadnih obronaka Gradca (KP – FT) prema Brijestovu, gdje se podijelio na dvije kolone, jednu koja je nastavila prema Krivcu, i drugu koja se uputila u Bisn Do s namjerom da zaobiđe bandite koji su je napali s leđa.

Vod sa teškim naoružanjem u pratnji brigade pod komandom poručnika veterinara Vila Paskvalija (Villy Pasquali) uspio je da pruži otpor u Brijestovu. Ovaj sjajni oficir životom će platiti svoju odvažnost. Tokom noći 10/11. novembra situacija se stabilizovala i u sektoru Petog bataljona. Gubici brigade tokom dana: 3 poginula, 12 ranjenih, 4 nestala.

Druga brigada

Prilikom osnivanja Druga brigada brojala je 22 oficira, 710 vojnika trupe, 40 konja, 4 mitraljeza podijeljena, kao što sam već rekao, komandi brigade i trima bataljonima. Kasnije, zahvaljujući oružju dobijenom od divizije „Venecija“, brigada je

osnovala prateću četvu sa teškim naoružanjem koja je imala 2 mitraljeza i dva minobacača od 81 mm.

U noći 20. oktobra, pod napadom njemačkih trupa, brigada je dobila naređenje da napusti Kolašin i da se prebaci u Mojkovac; brigada je nastavila ka Slijepač Mostu, gdje je ostala nekoliko dana pod taktičkom komandom Osamdeset trećeg pješadijskog puka divizije „Venecija“.

Kada je stigla do prolaza na Jabuci, brigada je prešla pod komandu Druge proleterske divizije. Po dolasku u Prijepolje 30. oktobra, Treći bataljon je premješten u Miševiće sa zadatkom da, zajedno sa jednim partizanskim bataljonom, spriječi priliv četničkih snaga od zapadne strane puta Prijepolje – Brodarevo do zone Sjenice. Komanda brigade sa druga dva bataljona prebacila se u zonu Hizardzjk – Vozd sa zadatkom da neprijateljima prepriječi prilaz sa strane Sjenice. Uveče 2. novembra brigada se ponovo sjedinila u zoni Donje Kozice gdje je prešla pod komandu Treće sandžačke brigade. Ujutru 3. novembra brigada je krenula u pravcu Akmačića, sa zadatkom da na južnu obalu rijeke Uvac odbije grupe četnika iz te zone. Prebacivanje se odvijalo veoma teško zbog jako lošeg stanja obuće vojnika i premorenosti životinja. U Akmačiću, brigada je postavljena da nadgleda prolaz kod Uvca. Dana 10. novembra brigada je prešla pod komandu Druge dalmatinske brigade.

Uveče 11. novembra čitava brigada prebacuje se u Gornje Lopice. Ovdje su sva tri bataljona brigade decentralizovana. Napravljene su tri kolone, svaka formirana od jednog italijanskog i jednog partizanskog bataljona, sa zadatkom da stignu do tri različite tačke puta od Sjenice ka sjeveru, prema Čajetini, s ciljem da spriječe da muslimanske bande koje su Njemci uveli u sastav, a koje su italijansko-partizanske trupe na putu Prijepolje – Sjenica potjerale u bijeg, iskoriste taj put

za povlačenje. Tokom prvih popodnevni sati ispostavilo se da su se sa našim snagama sukobile njemačke, a ne muslimanske trupe, i da su odlučno prešle u protivnapad. Izdata je naredba o povlačenju i bataljoni su uspjeli da stignu do Miševića bez gubitaka. Od Miševića, Treći bataljon brigade, pojačan grupom mitraljezaca, poslat je da pregazi rijeku Uvac, naspram Ursulc. Tokom noći 13. novembra brigada je dobila naređenje da se prebaci u Radičeviče. Tokom istog dana Drugi bataljon je poslat u zonu Miševića kako bi obrazovao odbrambenu liniju zajedno sa odredima Druge dalmatinske brigade. Ujutro 14. novembra komanda brigade i Prvi i Treći bataljon prebacili su se u Komarane, prelazeći pod komandu grupe od dva srpska bataljona. Tokom noći brigada se primakla Ursulama? i zauzela ovo mjesto zajedno sa dva srpska bataljona, slomivši otpor naoružanog lokalnog stanovništva. Bataljoni brigade raspoređeni su prema jugu i tako ostali do ujutru, kada je brigada dobila naređenje da ponovo pregazi Uvac i zauzme uzvišenja na suprotnoj obali.

Tokom ovog pokreta kolonu je iznenada napala muslimanska formacija koju je uveo u sastav njemački kadar.

Iznenadni napad izazvao je gubitke (4 poginula i 7 ranjenih) i doveo do gubitka brojnih životinja sa tovarom koji su nosile. Istog dana, prema dobijenim naređenjima, brigada je stigla do Akmačića i nastavila ka Novoj Varoši gdje je našla svoj Drugi bataljon.

Dana 16. novembra Drugi bataljon je poslat iz Kokinog Broda u Radunje sa naredbom da nadgleda puteve iz Čajetine. Šesnaestog uveče, odredi srpske brigade i Druge dalmatinske brigade napustili su zonu, a 17. ujutro stigao je bataljon Desete krajiške brigade sa političkim komesarom koji je saopštio da brigada prelazi pod komandu Pete krajiške divizije.

U dogovoru sa pomenutim komesarom Prvi bataljon je poslat u naselje Vilovi, sa zadatkom da nadgleda prelaze na Uvcu i bude u vezi sa Drugim bataljonom i partizanskim bataljonom Krajiške brigade. Jedna četa Trećeg bataljona, pojačana grupom mitraljezaca, zajedno sa četom partizanskog bataljona poslata je u pravcu naselja Kosatica, gdje se narednih dana sukobila sa patrolama naoružanih muslimana. Dana 22. novembra u 3 sata njemačko-bugarsko-četničke snage prešle su Uvac, napale Prvi bataljon i natjerale ga na povlačenje u Novu Varoš. U toj akciji gotovo je cijela trideset osma četa izbačena iz staja; treba pretpostaviti da je većina vojnika tog odreda pala u neprijateljske ruke.

Ujutro se komanda Druge brigade postarala da postavi odbranu Nove Varoši po uzvišenjima koje se izdižu nad gradom na istoku, sa trećim bataljonom (osim čete koja je izgubljena prethodne noći). Oko 8 sati neprijatelj je snažno i uz upotrebu velike količine automatskog oružja napao pozicije Druge brigade. Odmah je bilo jasno da male snage kojima je brigada raspolagala neće biti u stanju da izbjegnu opkoljavanje oba krila njene formacije koje je neprijatelj sprovodio, ali da bi udovoljila želji političkog komesara, brigada je nastojala da što duže pruža otpor kako bi partizanskom bataljonu raspoređenom u zoni Radičevića omogućila da se povuče. Oko 11:30 brigada se u savršenom redu povukla, iako je sve do Bistrice bila u stalnom kontaktu sa neprijateljem. Od tada pa do kraja novembra brigada nije učestvovala u značajnijim operacijama, a u skladu sa naredbom Drugog korpusa, radi formiranja divizije „Garibaldi“, brigada je raspuštena. Najpogodniji članovi (8 oficira, 316 vojnika trupe) prebačeni su u Prvu brigadu; od ostalih (2 oficira i 250 vojnika trupe) formiran je Jedanaesti radni bataljon.

Na kraju ovog sažetka o operativnim aktivnostima Druge brigade divizije „Taurinense“ treba istaći da se brigada suočila sa ogromnim teškoćama, zbog nedostatka naoružanja, obuke – mnogi vojnici bili su iz redova vozača grupe „Aosta“ – i opreme. Uprkos tome, svi njeni članovi učinili su ono što je ljudski bilo moguće da obave zadatak koji im je povjeren. Komandant brigade je u više navrata bio u prilici da u svojim odredima primijeti neku vrstu mračnog junaštva koja se sastojala u mirnom suočavanju sa neprijateljem, uprkos svijesti da se ne raspolaže sredstvima za njegovo nadvladavanje.

Stoga treba priznati da, iako brigada nije ostvarila uspjeh, njena operativna aktivnost bila je veoma cijenjena zbog snažnog duha požrtvovanja koji su pokazali svi njeni članovi u suočavanju sa prekaljenim neprijateljem i podnošenju svih mogućih odricanja.

Bataljon Zavataro

Dana 9. oktobra pukovnik Anfoso (Anfosso) uspostavio je kontakt sa četničkim majorom Baćevićem, koji ga je dezinformisao da je se cijela divizija „Venecija“ bori na strani četnika i da su čitav Sandžak i Crna Gora u rukama četnika. Odred pod vođstvom četničkih patrola krenuo je prema Sandžaku i kroz brojne peripetije prošao Ulog, Obalj, Romanija i Kalinovik i stigao u Foču, shvatajući polako da su ga četnici obmanuli i da je stvarnost znatno drugačija od one koju su mu oni predstavili.

Dana 14. novembra partizani su zarobili pedesetak alpinaca. To je olakšalo uspostavljanje kontakta koji je doveo do prelaska čitavog odreda na stranu partizana.

Bataljon alpinaca uveden je u sastav Druge partizanske divizije.

Prenosim, na osnovu izvještaja koji je predao kapetan Zavataro, nekoliko detalja o glavnim operacijama u kojima je bataljon učestvovao.

Dana 28. i 29. novembra učestvovao je u operaciji čišćenja četnika u zoni Dobrog Polja (između Trnova i Kalinovika), prouzrokovavši neprijatelju značajne gubitke. Pretrpljeni gubici: 9 poginulih i nestalih i 5 ranjenih.

Dana 18. decembra bataljon je učestvovao u operaciji koja je trebalo da dovede do eksplozije u rudniku Breza. U početku je akcija imala uspjeha zbog poleta i odlučnosti alpinaca kojima su se partizani veoma divili; na kraju nije dovela do cilja zbog manjkavosti u koordinaciji. Pretrpljeni gubici: 6 poginulih i 8 ranjenih.

Dana 24. i 25. decembra bataljon i Dvadeset sedmu diviziju opkolilo je 5 njemačkih divizija u zoni Borovice. Obruč je probijen i put je otvoren. Pretrpljeni gubici u bataljonu: 1 oficir i 3 alpinca.

Prenio sam samo detalje o glavnim operacijama u kojima je bataljon učestvovao, izostavivši druge manje akcije u kojima je bataljon takođe pretrpio gubitke, zbog čega mu se brojčano stanje polako smanjivalo.

Dana 12. januara, budući da je bataljon spao na samo 80 ljudi, komandant Dvadeset sedme divizije odlučio je da raspusti bataljon i da podijeli alpince sa bataljonom Krajiške brigade.

U vezi sa ponašanjem ovih alpinaca kapetan Zavataro izvještava do 15. marta; oni su učestvovali u svim borbama partizanskih jedinica, zasluživši najveća priznanja za pokazanu hrabrost. Međutim, broj im se, nažalost, dodatno smanjio.

Trenutno je u Dvadeset sedmoj diviziji još dvadesetak alpinaca.

Ovim kratkim napomenama o zbivanjima u bataljonu alpinaca dodajem podatak da su krajem novembra u Pljevlja stigli potpukovnik Manjani (Magnani) i kapetan Belej (Belley) da bi uspostavili kontakt sa komandom divizije „Taurinense“.

Već sam predložio komandi Drugog korpusa spajanje ovog bataljona sa ostatkom divizije „Taurinense“, ali je procedura, koja je već bila odmakla, prekinuta zbog Šeste njemačke ofanzive.

Ovaj izvještaj, napisan više mjeseci nakon samih događaja, na osnovu zabilježaka vođenih u okolnostima i mjestima koji nijesu omogućavali redovno vođenje istorijskog dnevnika, možda sadrži neke netačnosti u pogledu datuma – neki događaj ili oružani sukob mogao se desiti dan prije ili dan kasnije u odnosu na onaj naveden u izvještaju – ali vjerno i objektivno prenosi sva zbivanja.

Cilj izvještaja nije da optuži bilo koga, sem one koji su kukavički dezertirali u trenutku borbe.

U vezi sa putem kojim je trebalo krenuti kako bi se obavila sopstvena dužnost kao vojnika i Italijana, o djelovanju onih koji nijesu odmah uvidjeli onaj najbolji, treba suditi veoma blagonaklono, jer treba imati u vidu zapetljanu političku situaciju na Balkanu, koju nijesu svi mogli lako razumjeti.

Ponekad se pitam da li bi bolje bilo da sam nekoliko dana ranije otkazao poslušnost XIV armijskom korpusu i odbio da predam artiljerijsko oružje Njemcima.

Odlagao sam taj trenutak što je više bilo moguće zbog gađenja koje svaki vojnik osjeća prema činovima neposlušnosti koji krnje i urušavaju svaki hijerarhijski i disciplinski sistem.

Činove nediscipline i nezavisnog djelovanja do kojih je kasnije došlo i na koje sam ukazao u izvještaju bez sumnje treba pripisati disciplinskoj atmosferi koja je nastala u diviziji nakon mog odbijanja poslušnosti komandi XIV armijskog korpusa.

Crna Gora, 20. jul 1944 .

General

BIVŠI KOMANDANT DIVIZIJE „TAURINENSE“

potpisao Lorenzo Vivalda

S italijanskog prevele **Cvijeta Brajičić** i **Olivera Popović**